

מכילתא

כתב עת לתורה ולחכמה

העורכים

הרב יואל בינדר • עדיאל ברויאר

הרב יעקב ישראל סטל • משה דוד צ'צ'יק

מזכיר המערכת

מנחם טייטלכאום

גליון א • כסלו תש"פ

כתובת המערכת:
mekhilta@mekhilta.com

© כל הזכויות שמורות
ירושלים תש"פ

המחברים מתבקשים לשלוח את מאמריהם ערוכים, מוקלדים ומותקנים על
פי כללי התקנה מקובלים ועקביים

אין לשלוח מאמר שנתפרסם או שעומד להתפרסם במקום אחר

תוכן כל מאמר הוא על אחריותו של המחבר בלבד, כולל מאמרים ותגובות
של חברי המערכת

המאמרים

7	שמחה עמנואל	שניאור זק"ש: רשימת כתבי היד באוסף גינצבורג (חלק א)
41	הרב יעקב ישראל סטל	מנהג אמירת 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית ובתפילות נוספות: מנהגי צרפת, פרובאנס ומקומות אחרים
113	הרב יהודה לייביש ווייס	'שמויים': כינוי איטלקי לשם 'א'להים'
133	משה הלל	סידור כוונות הרש"ש – בין מסורת לחידוש
159	יוסף אביב"י	קול התור – דור אחר דור

מאמרי ביקורת

337	הרב מרדכי מנחם הוניג	לחקר חפצי מצווה מתקופת המשנה והתלמוד וימי-הביניים: ביקורת על הספר 'נהגו ישראל'
353	עדיאל ברויאר	דקדוקי סופרים ב'הכי גרסינן'

המשתתפים

simcha.emanuel@mail.huji.ac.il	פרופ' שמחה עמנואל
alfabita99@gmail.com	הרב יעקב ישראל סטל
2232180@gmail.com	הרב יהודה לייביש ווייס
345hillel@gmail.com	משה הלל
koltoov@gmail.com	יוסף אביב"י
mordechaihonig@gmail.com	הרב מרדכי מנחם הוניג
calev72@gmail.com	עדיאל ברויאר

בשער

כך פירוש מכילתא: הלכות ברורות שמקובצות מכל התלמוד ונעשית כמסכתא.

שכשם שממידה אחת שלקמח אינו יוצא אלא שתות אחד שלסולת, שמכילתא שתות שלמידה היא, כך מכילתא [...]*

'מכילתא' הוא כתב-עת המוקדש לפרסום מחקרים בכל תחומי היהדות. בתקופה האחרונה הולך ומשגשג המחקר התורני בידי יושבי בתי המדרש, ציבור גדול של תלמידי חכמים עוסק בתחומים מגוונים של המחקר, ואף מפרסם מפירות מחקריו בבמות שונות. נוכח פריחה זו ניכרת נחיצותה של במה הפונה לקהל אוהבי תורה והמיועדת לפרסום מאמרים ברמה גבוהה וביקורתית. אנו תקווה כי 'מכילתא' ישמש במה למחקרים בכל אחד ממקצועות התורה ובמקצועות שהם לה כרקות וטבחות, פתחים ושערים, כגון חקר לשון הקודש ודברי הימים.

'מכילתא' מזמין את הלומדים והמעיינים לשלוח מפרי קולמוסם, מאמרים שיש בהם חידוש ובהירות, ואשר דבריהם מבוססים ושורשיהם נטועים. את המאמרים יש לשלוח לאחר עריכה והגהה, והם יפורסמו בהתאם לשיקולי המערכת ולאחר קבלת חוות דעת של לומדים וחוקרים העוסקים בתחומים הרלוונטיים. בצד המאמרים תתפרסמנה מעת לעת ביקורות ספרים, מהדורות ומאגרי מידע, וכן סקירות קצרות על מפעלי מחקר וההדרה שבהתנהוות. הקוראים מוזמנים אפוא לשלוח גם הצעות וסקירות.

'מכילתא' אינו נתמך בידי שום גורם, גוף או מוסד, והוא נטול כל פניה. אחריות המאמרים על כותביהם, ואין הם משקפים את עמדת מי מחברי המערכת. המלאכה כולה נעשית בהתנדבות חברי המערכת והמסייעים בידם, ובסייעתא דשמיא, אשר זכינו לה במידה מרובה בהפקת גליון ראשון זה. תפילתנו כי יהי נועם ה' אֱלֹהֵינו עלינו גם הלאה, ויעלה בידנו להגיש מכילתא של סולת נקיה, דברי תורה ברורים ומאירים.

* תשובת גאון שפורסמה לראשונה אצל L. Ginzberg (ed.), *Geonica*, II, New York 1909, pp. 37, 39. הוגהה מחדש מתוך קטע הגניזה שממנו פורסמה: קמברידג', ספריית האוניברסיטה, TS Misc. 35.98. ב"מ לוין (אוצר הגאונים, י: גיטין, ירושלים תש"א), תשובות סי' ריח, עמ' 88 הע' ג; אגרת רב שרירא גאון, חיפה תרפ"א, נספחים עמ' VIII מייחס את התשובה לרב האיי גאון. אולם, הכותרת "לרבנו האיי ז"ל" שבגאוניקה מתייחסת לתשובה בערבית-יהודית שהדפיס גינצבורג בעמ' 38. אין סיבה של ממש לקבוע כי כותרת זו מתייחסת גם לתשובה המובאת כאן.

מנהג אמירת 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית ובתפילות נוספות: מנהגי צרפת, פרובאנס ומקומות אחרים

מאת

הרב יעקב ישראל סטל

כיום נהוג במרבית תפוצות ישראל לומר את הברייטא 'פטום הקטורת' – המתארת את מרכיבי הקטורת שהוקטרה בבית המקדש כבוקר ובערב ואת דרך פיטומה והכנתה – פעמיים ביום: בתפילת שחרית ובתפילת המנחה. אולם בתקופת הראשונים התהלך המנהג לומר ברייתא זו גם בתפילת ערבית, ולפעמים בה בלבד. לתיאור מנהג זה מוקדש המאמר הנוכחי, כאשר גם הסטיות ממתווה זה, כמו בירור הנוגע לאמירת 'פטום הקטורת' בתפילות אחרות, לא באו אלא מחמת עיקרו של עניין, שהוא, כאמור, אמירת 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית¹. תשתיתו של המאמר הם מקורות ההלכה והספרות הקרובה, ועליהם הוספתי את המתועד בסידורי התפילה, גם כדי לעבות את המידע וגם כדי לברר אם המידע הנובע מהסידורים – המשמשים 'מושב בחיים' של מנהגנו – עולה בקנה אחד עם הדיונים ההלכתיים. ואולם לא ראיתי צורך לדון באזור בו תועד המנהג רק בסידורי התפילה ולא במקורות הלכתיים ואחרים – וכן המצב באשכנז, איטליה, ביזנטיון ורומניא – אלא אם היתה לכך סיבה מיוחדת.

א. מנהג טרוייש, שאנץ ואלצורה

בסידור כתבי־יד כמנהג צרפת מהמאה השלוש-עשרה, באה ידיעה זו:

1 בשאלת זמני אמירת 'פטום הקטורת' דנו באופן מצומצם כמה מבני דורנו, ואין דבריהם יוצאים מכלל הערות נקודתיות. לא זו בלבד אלא, שחלקם תמכו דבריהם על נוסח הדפוס הקלוי של שני מקורות מרכזיים המדברים במנהג ('פירוש התפילות והברכות' לר' יהודה ב"ר יקר, ו'ארחות חיים' לר' אהרן הכהן מנרבונה, ע'י' להלן, הערות 147, 165), וזה הביאם להוציא משפט מעוקל ותיאור משוכשך. ראה: חלמיש, הנהגות קבליות, עמ' 420-423, 478-480; רפלד, ר' יצחק קלויבר, עמ' קפו-קפח; גרטנר, עיוני תפילה, עמ' 40-45 (דן בעיקר באמירת 'פטום הקטורת' בזיקה להשפעת רעיון 'ונשלמה פרים שפתינו'); הרב מ' שפילמן, תפארת צבי: על ספר הזהר, ו (תצוה-פקודי), ניו-יורק תשסג, עמ' רעד-רעז (מתמקד במקורות קבליים מאוחרים).

בשלש עיירות - טרוייש, שינץ ואלצורה, נהגו לומר אחר תפלת ערבית 'פִּטּוּם הקטורת', ובכל ערי אשכנז וצרפת לא נהגו לומר. ולא יפה כיונו, שהרי קטרת באה שחרית כמו ערבית, ומה שתיקנו חכמים, כנגד סידרי עבודת בית המקדש תיקנו. ובאספמיא אומרים אותו ערבית ושחרית.²

מטענת הכותב "שהרי קטרת באה שחרית כמו ערבית" נראה, ששתי צורות המנהג שהזכיר לא היו מקובלות עליו. לא זו בלבד שהוא התנגד למנהג 'כל ערי אשכנז וצרפת', שלא אמרו כלל 'פִּטּוּם הקטורת', אלא אפילו מנהג 'שלש עיירות', שאמרו 'פִּטּוּם הקטורת' פעם אחת בכל יום (בסיומה של תפילת ערבית), לא היה רצוי לו, שכן בסופו של דבר "קטורת באה [בבית המקדש] שחרית כמו ערבית", ויש אפוא לומר את 'פִּטּוּם הקטורת' גם בשחרית וגם בערבית, כמנהג אספמיא!

הידועה על מנהגן של 'שלש עיירות' צרפתיות אלו - טרוייש (Troyes), שאנץ (Sens) ואלצורה (Auxerre) - הסמוכות זו לזו, מופיעה במקורות כתבי־יד אחרים. בפירוש אנונימי לתפילות כותב המחבר: "וב'פִּטּוּם הקטרת', יש שאומרים בכל לילה, בכמה מקומות - טרוייש, שינץ ואלצורה"³. בהמשך מאריך הכותב בדבר המנהגים השונים שהתהלכו בנוגע לזמני אמירת 'פִּטּוּם הקטורת', ואלו דבריו (החלוקה לסעיפים היא ממני):

[א] ובכל יום ראוי לומר, שהקטרת היתה שחרית וערבית, אלא מפני ביטול מלאכה נהגו שלא לומר באשכנז וצרפת. אבל לא יפה עשו, שהרי חכמים תקנו כל סדרי תפלה כנגד סדרי עבודת בית המקדש, והיו מקטירין שחרית כמו ערבית. ובאספמיא אומרים שחרית וערבית.
[ב] וטעמי האומרים אותו ערבית, כדי להם בכך, ובשחר אומרים 'שיר מזמור' ואחריו קדיש. והמונעם אומר: אם כן, היה להם לומר שחרית וערבית, וכמו שאומרים, די להם פעם אחת ביום, כמו כן די לנו פעם אחת בשבת.

[ג] וכן 'השיר שהלויים היו אומרים' היה לנו לומר בכל יום, אלא מפני ביטול מלאכה לעם, הקלו לומר רק בשבת, וכן נמי 'פִּטּוּם הקטורת'. והאומרו בכל יום, לא הפסיד.⁴

2 כת"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 632 (מתכ"י: F15707), דף 441. פיסקה זו נדפסה אצל: נ' וידר, 'ברכה בלתי ידועה על קריאת פרק 'במה מדליקין' מתוך הגניזה', סיני, פב (תשלח), עמ' רט הערה 75; סירט, כת"י עברי 633 (להלן, הערה 77), עמ' 19; י"ש פנקובר, 'פירוש רש"י לספר יחזקאל', עיוני מקרא ופרשנות, ז (תשסה), עמ' 428 הערה 16.

3 כת"י פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 3057 (מתכ"י: F13823), דף 72ה.

4 כת"י פרמה 3057, דף 73א-ב.

בסעיף [א] טוען הכותב, שיש לומר 'פטום הקטורת' פעמיים בכל יום, בשחרית ובערבית, כמנהג אספמאי, שכן "הקטורת היתה שחרית וערבית" בבית המקדש, ובכך הוא שולל את המנהג הקובע את 'פטום הקטורת' בסיומה של תפילת מוסף של שבת בלבד, מנהג הידוע מצרפת ומאשכנז⁵. בסעיף [ב] הוא שב למנהגם הייחודי של שלוש ערי צרפת הנזכרות (טרוייש, שאנץ ואלצורה), שנהגו בהן לומר 'פטום הקטורת' בכל לילה, היינו אחרי תפילת ערבית. הוא מביא ויכוח

5 על המקורות הצרפתיים למנהג, ראה להלן, פרק ד. ובנוגע למנהג באשכנז, הנה בסופה של תפילת מוסף של שבת מציין ר' אלעזר ב"ר נתן יהודה מוורמייזא, ה'רוקח' (אשכנז; ד'תתקכ-תתקצח, 1160-1238), את פרקי התפילה שיש לציבור לומר: "'אין כאלהינו', 'פִּטוּם הַקְטוֹרֶת', ועומד היתום ואומר קדיש, ויוצאין מבית הכנסת" (ספר רוקח, סוף סי' נג, ירושלים תשכז, עמ' מג). גם בפירושו לתפילות העמיד ה'רוקח' את פירושו ל'פטום הקטורת' בסופה של תפילת מוסף לשבת, ושם בלבד (ע' פירושי סידור התפילה לרוקח, מהדורת הרב מ' הרשלר, ירושלים תשנב, עמ' תקעג-תקעח). והוא גם רושם את 'פטום הקטורת' בסיומי תפילות מוסף של ראש השנה (ספר רוקח, סי' רד, עמ' צו) ויום-טוב ראשון של סוכות (שם, סי' רכג, עמ' קכה), ולא יותר. משמע, שלמנהגו נאמר 'פטום הקטורת' רק בתפילת מוסף של שבת וימים טובים. וראה עוד מאמרי 'אמירת 'נשמת כל חי' בימות החול ובכל יום: לתולדות מנהג ה'מעמדות' בקרב חסידי אשכנז', ירושתנו, ה (תשעא), עמ' רי-ריא הערה 32.

אמירת 'פטום הקטורת' בסופה של תפילת מוסף לשבת בלבד עולה ממקורות אשכנזיים נוספים. בפירוש התפילות המיוחס לר' אלעזר ב"ר נתן (ראב"ן) ממגנצא, הוצב הפירוש ל'פטום הקטורת' בסופה של תפילת מוסף לשבת (ראה: הרב א"י הרשלר [מהדיר], 'פירוש סידור התפילה והמחזור: מיוחס לרבי אלעזר בן נתן ממגנצא - הראב"ן', גנוזות, ג, ירושלים תשנא, עמ' קג-קה), וגם הפירוש המיוחס לר' שלמה ב"ר שמשון מגרמייזא (שיחוסו אליו מוטעה אך ידועה זיקתו לפירוש המיוחס לראב"ן) העמיד את פירושו ל'פטום הקטורת' בסופה של תפילת מוסף לשבת (ראה: סידור רבנו שלמה: מיוחס לרבנו שלמה ב"ר שמשון מגרמייזא, מהדורת הרב מ' הרשלר, ירושלים תשל"ב, עמ' קעח-קעט), ולא זו בלבד אלא שבשני הפירושים נכתב, ש"בכל יום היה ראוי לאומרו [=את 'פטום הקטורת']", שהרי קטורת היה קרב בכל יום, אלא משום ביטול העם מלאכה, אין אומרים אותו בכל יום. והאומרו, לא הפסיד" (הרב הרשלר, פירוש סידור התפילה והמחזור, הנ"ל, עמ' קה; סידור רבנו שלמה, עמ' קעט [המובאה מכאן]; פירוש שבסידור טרוייש, כת"י ירושלים, מכון שוקן 19523 [מתכ"י: F71912], דף 69א, בגליון. וראה עוד מאמרי 'אמירת 'נשמת כל חי' בימות החול ובכל יום', הנ"ל, עמ' רכ-רכא והערה 76). וראה עוד: רפלד, ר' יצחק קלויבר, עמ' קפז-קפח.

בנוגע לכך אוסיף, שגם ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא מן העניים, בעל 'שבלי הלקט', העמיד את 'דין מה שנהגו לומר 'אין כאלהינו' עם 'פִּטוּם הַקְטוֹרֶת'" (שבלי הלקט, סי' פג, מהדורת ש' בובר, וילנא תרמז, עמ' 61), מיד אחרי 'דין תפלת מוסף של שבת' (שם, סי' פכ, עמ' 60). אך אינני יודע אם דבריו משקפים את אחת מצורות המנהג באיטליה (ע' להלן, הערה 111) – שם הוא פעל – או את אחת מצורות המנהג בצרפת (ע' להלן, פרק ד), שבתורתה היה מצוי, במיוחד שבדבריו ל'פטום הקטורת' הוא מביא מספרי רבי רש"י, כפי ששכיח אצלו. והדבר מצריך עיון.

שהתנהל בין מצדדי המנהג לשולליו, כאשר מדברי מצדדי המנהג מוכח שלמנהג טרוייש ושכנותיה אמרו 'פטום הקטורת' אך ורק בסיומה של תפילת ערבית ולא גם בתפילת שחרית, בה אמרו רק 'שיר מזמור', ועל כן 'המונע' והמתנגד למנהגם טען כלפיהם, ש"היה להם לומר שחרית וערבית", כפי שהקטורת הוקטרה בבית המקדש שחרית וערבית.

מוסכם אפוא על שני המקורות האחרונים, שבאותן 'שלש עיירות' אמרו 'פטום הקטורת' בסיומה של תפילת ערבית בלבד, ומכך שהתיאור המופיע בפירוש לסידור מר' אשר ב"ר יעקב הלוי, אינו מדויק. בפירוש זה נכתב כך:

בשלש עיירות שבצרפת - טרויש, שנץ, אלצורא, ובכל אספמא, נוהגין לומר 'פִּטוּם הקטורת' אחר תפילתם, שחרית וערבית, בכל יום פעמים⁶.

למתואר כאן, מנהג 'שלש עיירות שבצרפת' היה לומר 'פטום הקטורת' פעמיים בכל יום, בשחרית ובערבית. וכנראה נשתבש כאן העניין, שכן לכל שאר המקורות - שנזכרו למעלה ושיובאו בהמשך - המתעדים את מנהגי טרוייש והקרובים אליה, הם אמרו 'פטום הקטורת' בסיומה של תפילת ערבית בלבד. מנהג קהילת טרוייש לומר 'פטום הקטורת' לאחר תפילת ערבית של כל ימות השבוע, ואז בלבד, מתועד גם בספר מנהגיה שכתב ר' מנחם ב"ר יוסף החזן, שפעל במפנה המאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה, אשר טרח לפרט את כל הימים החריגים בהם אין לומר 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית שלהם:

'פִּטוּם הקטורת' אומרים אותו בכל עת שהיה יום שעבר ראוי לפטום הקטורת בזמן המקדש. הלכך במוצאי שבת ויום-טוב - אין אומרים אותו, שלא פִּטְמוּ בו הקטורת גם בזמן המקדש. גם בהכנסת תשעה באב אין אומרים אותו, אע"פ שלא נחרב עד יום המחרת לעת ערב, כדאמר מר: לעת ערב הציטו בו את האור, מכל מקום, אותה שעה לא היתה ראויה לפטום, וגם מפני שנקרא 'מועד', שנאמר (איכה א טו): 'קרא עלי מועד'. אבל במוצאי תשעה באב - אומרים אותו, כי באותה שעה ראוי לפטום אם יבנה בית המקדש במהרה בימינו, וגם דקלישא ליה אבילות, שהרי יושבים על האצטבאות. וגם בחול המועד אומרים אותו, כי אינו אסור במלאכה דאורייתא, והיה ראוי לפטום הקטורת ביום שעבר; וכל-שכן חנוכה ופורים. אבל בערבי שבתות וימים-טובים, אף כי ביום שעבר היה ראוי לפטום, מכל מקום אין אומרים אותו, כי השעה אינה ראויה, שכבר קבלו עליהם שבת⁷.

6 כת"י בודפסט, אוסף קויפמן A 399 (מתכ"י: Fiche 84), עמ' 104א. לשני כתבי-היד האחרונים (בודפסט 399 ופרמה 3057) הפנה פנקובר, פירוש רש"י לספר יחזקאל (לעיל, הערה 2), עמ' 428 הערה 16, והוא רשם מפי ש' עמנואל.

ר' מנחם ב"ר יוסף החזן מטרווייש, סדר טרווייש, סי' ז, מהדורת צ"מ ווייס, פרנקפורט תרסה, עמ' 15. מתוקן על-פי 'סדר טרווייש', כת"י ירושלים, מכון שוקן 19523 (מתכ"י: F71912), דף א-68, ב, שלבדיקתי, הוא כתב-היד המדויק ביותר בנוגע לפיסקה הנוכחית. כת"י שוקן, המכונה 'סידור טרווייש', מחזיק סידור כמנהג צרפת עם פירושים והערות הלכתיות ואת 'סדר טרווייש' (בתוך 'חלונות' בגוף הטקסט), בנוסח מתוקן יותר מהנדרס. על כת"י זה ראה: מ' בית-אריה, אוצר כתבי יד עבריים מימי הביניים, ב, מס' 46, ירושלים-פריס תשמ. אמנם מעניין, כי אע"פ שהסידור נקרא על-שמה של העיר טרווייש וגם הועתק בו 'סדר טרווייש' כולו, כולל המובאה האחרונה, הרי שנוסח הסידור גופו משקף את מנהג אמירת 'פטום הקטורת' גם בסופה של תפילת ערבית לחול וגם בסופה של תפילת מוסף לשבת, כאחד ממנהגי צרפת הכלליים (עי' להלן, פרק ד וליד הערה 62), השונה ממנהג העיר טרווייש! והשווה להלן, הערה 27.

כל העניין שב'סדר טרווייש', בסגנון מקוצר יותר החתום 'עכ"מ' (= 'עד כאן מצאתי'), מופיע בסידור צרפתי עם הלכות ופירושים, כת"י וטיקן, הספרייה האפוסטלית 324 ebr. (מתכ"י: F8635), דף 25, בשוליים. ולא מצאתי בו שינוי משמעותי חוץ מניסוחו לסיבת אי-אמירת 'פטום הקטורת' בתשעה באב: "...וכן בליל ט' באב אין אומרים אותו, לפי שאין מפטמין קטרת אף בזמן בית המקדש, עד מחרת לעת ערב, וגם מפני שנקרא מועד".

כאן המקום לציין שבנוגע ל'פטום הקטורת' בערבית של תשעה באב ומוצאו נפלו כמה טעויות משמעותיות במהדורת הדפוס, המבוססת על כת"י בודפסט, אוסף קויפמן A 370 (מתכ"י: F15136), עמ' 361-360. ואביא תחילה את הפיסקה מתוך כתב-היד (בפיענוח קיצורים ידועים):

וגם בערב [ט'] באב אין אומרים, אעפ"י שהיה קיים, שלא נחרב עד יום המחרת לערב, כמו ששנינו: לעת ערב הציתו בו את האור, וגם מפני שנקרא 'מועד', שנאמר: 'קרא עלי מועד'.

אבל במוצאי ט' באב, אומרים אותו, כי באותה שעה ראוי לפטם, אם יבנה בית המקדש במהרה בימינו, וגם דקלישה ליה אבלות, שהרי יושבים על האצטבאות.

ובפיסקה זו נפלו שלוש טעויות במהדורת הדפוס, ואפרטן מהקלה לחמורה: (א) הנוסף בסוגריים מרובעים אינו בכתב-היד, אך במהדורת הדפוס זה מופיע בלא כל סימון כי מדובר בהשלמת המהדיר. (ב) תיבת 'וגם' (מהמשפט 'וגם דקלישה ליה אבלות') אינה בנדרס, וזו השמטה המשבשת משמעותיות את הבנת העניין. (ג) המשפט הראשון בנדרס בסגנון קשה ובלתי מובן: "גם בערב ט' באב אין אומרים אותו בזמן המקדש היה קיים, שלא נחרב עד יום המחרת לערב". אך עיון בכתב-היד הנזכר מראה, שתיבות 'וגם בערב [ט'] באב אין אומרים אעפ"י' הושלמו בידי הסופר בגליון ושוּלבו בידי המדפיס במקומן הלא נכון, שהוא הכניסן לפני המילים "בזמן המקדש" בעוד שבכתב-היד מסומן בבירור (באמצעות סימן סגול) שמקומו של הגליון הוא אחרי תיבות אלו, השייכות למשפט הקודם המדבר במוצאי שבת ויום-טוב. וכך נוסח כתב-היד (הגליון מוכנס בסוגריים חדים): "...הילכך במוצאי שבת וי"ט, אין אומרים, שלא פטמו בו את הקטרת גם בזמן המקדש, וגם בערב [ט'] באב אין אומרים, אעפ"י שהיה קיים, שלא נחרב עד יום המחרת לערב...".

הרקע המציאותי העומד ביסוד מנהג טרוייש, הוא המנהג הפשוט בצרפת של תקופת הראשונים להתפלל ערבית בעוד היום גדול, הרבה קודם שקיעת החמה⁸. במציאות כזו יכלו בני טרוייש לומר 'פֶּטוּם הקטורת' בסיומה של תפילת ערבית, כזכר לקטורת המקדש של 'היום שעבר', היום הקודם, כי הם סיימו את תפילת ערבית "מבעוד יום"⁹ – בגבולות היום הקודם¹⁰.

והנה, הברייתות המרכיבות את חטיבת 'פֶּטוּם הקטורת' מתארות את דרך עשיית והכנת תרכובת סממני הקטורת, מפרטות את הסממנים, את כמותם ומשקלם ואת דרכי התקנתם, שחיקתם ועירובם לתרכובת הסופית. ולפי שלא כל הימים ראויים לפטם בהם את הקטורת, אם משום שאסור לבצע בהם את המלאכות הכרוכות בכך – מדאורייתא (כמו שחיקת הסממנים) או מגזירת חכמים (כמו שקילת הסממנים) – כמו שבת ויום־טוב, ואם משום סיבות אחרות,

והגם שאינני רוצה להוציא, חלילה, משפט מעוקל על מהדורת הרפוס של 'סדר טרוייש', חוששני ששלוש טעויות – או, למיקל: אי־דיוקים – בכמה שורות בודדות, מחייבות שלא לסמוך על המהדורה אלא לברוק, במדת האפשר, בכתב־היד.

8 כן היה המנהג גם באשכנז ובארצות נוספות, ולא כתבתי 'צרפת' אלא משום שאחת מקהילותיה היא הנידונית כאן. על המנהג להתפלל ערבית מבעוד יום, ראה: י' כץ, 'מעריב בזמנו ושלא בזמנו: דוגמא לזיקה בין מנהג, הלכה וחברה', ציון, לה (תשל), 'עמ' 35–60; י"מ תא־שמע, מנהג אשכנז הקדמון: חקר ועיון, מהדורה שלישית מתוקנת, ירושלים תשנ"ט, עמ' 117–121, 130–135, 311 ואילך; הנ"ל, "ספר המשכיל": חיבור יהודי־צרפתי בלתי ידוע מסוף המאה הי"ג, בספרו: כנסת מחקרים, א, ירושלים תשס"ד, עמ' 153–154; מנהגים דק"ק וורמיישא לרבי יוזפא שמש, א, מהדורת הרב ב"ש המבורגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' קז–קט הערה 2. והשווה: הרב ב"ש המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, ד, בני־ברק תשס"ד, עמ' 344–369.

9 כן כותב מהר"ם מרוטנבורג בתשובה: "יום־טוב שחל להיות בערב שבת, שמדליקין [נרות שבת] מבעוד יום, ולאחר התפילה [=אחרי תפילת ערבית של שבת] הולכים הציבור לבתיהם מבעוד יום, נמצא לדברים, שהדליקו נר של בטלה, שאין בהן צורך לגבוה..." (שאלות ותשובות מהר"ם בר ברוך, סי' קכה, לבוב תרכ, דף ח ע"ד. המוסגר ממני, לתוספת ביאור). וכן, במפורש או במרומז, בהרבה מקורות שהובאו בפירסומים שנרשמו לעיל, הערה 8.

10 ואל יקשה המקשה, מדוע קהילת טרוייש וחברותיה לא נהגו לומר את 'פֶּטוּם הקטורת' בסיומה של תפילת מנחה, הנאמרת – גם מצד ההלכה הפשוטה – בשעות היום, שכן אחרי שתפילת ערבית נסתיימה בשעות היום מה להם להעדיף את תפילת המנחה על פניה? ועוד, וזה העיקר, בימיהם הם התפללו את תפילות מנחה וערבית במשך אחד, כלשונו של ר' אליעזר ב"ר יואל הלוי, ראבי"ה: "ונהגו מימות רבותינו הראשונים שמתפללים בארצינו מנחה ומעריב ביחד..." (ספר ראבי"ה, א, סי' א, מהדורת הרב ד' דבליצקי, בני־ברק תשס"ה, עמ' א), וכך גם היה המנהג בצרפת (ראה: תשובות רבינו אלעזר מוורמייזא ה'רוקח', מהדורת, ירושלים תשע"ד, עמ' צ ובכל הנסמן שם). משום כך לא היה טעם להנהיג את אמירת 'פֶּטוּם הקטורת' בסיומה של תפילת מנחה, בשעה שמקום זה נחשב כאמצעה של ההתכנסות לתפילה.

קבעו בקהילת טרוויש לאפשר את אמירת 'פטום הקטורת' רק כאשר נתקיימו שני התנאים הבאים: (א) היום שעבר היה ראוי לפטום בו את הקטורת בזמן שבת המקדש היה קיים. (ב) גם זמן אמירת 'פטום הקטורת' ראוי לפטום את הקטורת. ושני התנאים – ובמיוחד הראשון שבהם – מבוססים על התפיסה הרואה באמירת עבודת המקדש עשיית מעשה, ש"כל העוסק בתורת חטאת, כאילו הקריב חטאת"¹¹, וכך בשאר הקרבנות וענייני עבודת המקדש¹².

מכוחם של שני תנאים אלו נאסרה אמירת 'פטום הקטורת' בכמה מתפילות ערבית של השנה: (א) ערבית של שבת ויום-טוב, כי זמנה אינו ראוי לפטום את הקטורת, שכבר נאסרו המתפללים בעשיית מלאכה מפני ש"כבר קבלו עליהם שבת", זאת למרות שתפילות אלו נאמרו בשעות היום ואף 'יום שעבר' (=יום שישי או ערב החג) ראוי לפטום. (ב) ערבית של מוצאי שבת ויום-טוב, לפי ש'היום שעבר' (השבת או החג) אסור במלאכה ואינו ראוי לפטום בו את הקטורת, הגם ששעת תפילת ערבית מותרת בעשיית מלאכה, כי את ערבית של מוצאי שבת ויום-טוב התפללו אחרי צאת הכוכבים, בלילה ממש, בשונה משאר תפילות ערבית¹³. (ג) ערבית של תשעה באב, כי זמנה ביום שלא פוטמו בו את הקטורת בבית המקדש, שכן אז המקדש חרב, או משום שאין ראוי לפטום בו בזמן הזה, כי הוא נחשב ל'מועד', כיום חג, הגם שבאמת, הוא לא ממש נאסר בעשיית מלאכה¹⁴. מאידך מדגיש הכותב, ששני התנאים הנזכרים אינם אוסרים את

11 מנחות קי ע"א. וראה עוד פסיקתא דרב כהנא, כד יט, מהדורת ד' מגדלבוים, ניו-יורק תשמז, עמ' 377: "וְנִשְׁלְמָה פְּרִים שְׁפָתֵינוּ" (הושע יד ג), אמר ר' אבהו: מי משלם אותם הפרים שהיינו מקריבים לפניך? 'שפתינו', בתפילה שאנו מתפללים לפניך". עוד על תפיסת 'ונשלמה פרים שפתינו', ובמיוחד בהקשר לאמירת 'פטום הקטורת', ראה: גרטנר, עיוני תפילה, עמ' 40-45.

12 גישה זו בנוגע לפיטומה של הקטורת, כלומר, שאמירת 'פטום הקטורת' נחשבת כמעשה, מקובלת על חכמים נוספים גם בקשר לעניינים אחרים. ראה להלן, הערה 71.

13 ראה מחזור ויטרי, א, הלכות שבת, סי' מז, עמ' ריט (תוספת המופיעה בכת"י לונדון בלבד; המוסגר ממני): "ומאחרין תפילת ערבית [של מוצאי שבת], כדי להוסיף מחול על הקודש, ועוד, שלא יהא לבו של אדם נוקף להדליק או להכניס או להוציא, מפני נידוד עבירה... וגם במוצאי יום טוב עצמו, שצריך גם לו תוספת מן החול, משום מלאכה". וזו משמעות המנהג הרווח, הנזכר רבות בראשונים, להאריך מאוד באמירת 'והוא רחום' ו'ברכו' שבתחילת תפילת ערבית למוצאי שבת, בשביל לאחר ככל האפשר את צאת השבת. ראה על כך: הרב ב"ש המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, א, בני-ברק תשנה, עמ' 195-213.

14 בנוגע לתפילת ערבית של תשעה באב הקפיד המחבר לכתוב: "גם בהכנסת תשעה באב אין אומרים אותו", ולא "בערב תשעה באב" בדומה ללשונו שבהמשך "בערבי שבתות וימים טובים", שכנראה בתשעה באב לא התפללו ערבית מבעוד יום אלא רק אחרי צאת הכוכבים, ממש בלילה, ולמצאות כזו מתאים יותר הביטוי 'בהכנסת' ולא 'בערב', המתייחס גם לשעות שקודם שקיעת החמה.

אמירת 'פטום הקטורת' בתפילות ערבית של ימים מצויינים אחרים: חול המועד, מוצאי תשעה באב, חנוכה ופורים, שכן ימים אלו ראויים לפטום בהם את הקטורת, הן מצד ה'יום שעבר' והן מצד היום ש'פטום הקטורת' נאמר בו¹⁵.

כפי שנראה בהמשך, שני תנאים אלו מוסכמים על מקורות נוספים המביאים את מנהג טרוייש, הגם שלא תמיד הם נידונו בהם בפרוטרוט.

בספר המנהגים שכתב ר' ברוך שליח-ציבור, חכם צרפתי בן המאה הארבע-עשרה, תועד היטב מנהג אמירת 'פטום הקטורת' בסיומה של תפילת ערבית לחול, ובה בלבד. לא נתברר היכן בדיוק עשה ר' ברוך שליח-ציבור, אך נראה שהוא חי בעיר טרוייש, או, לכל הפחות, ממנה מוצאו, ולפיכך מסתבר שדבריו על מנהג אמירת 'פטום הקטורת' אינם מתייחסים לצרפת כולה אלא לטרוייש וסביבותיה.

מנהג אמירת 'פטום הקטורת' בסיומה של תפילת ערבית לחול תופס מקום נכבד בספרו של ר' ברוך שליח-ציבור. כן, למשל, בהוראות לתפילת ערבית של מוצאי יום-טוב שני (של גליות) של פסח נכתבו הדברים הבאים:

ואין אומרים 'פטום הקטורת'. כללא הוא, כל יום שראוי לפטום, אומרים 'פטום הקטורת'. הילכך השתא אין לאומרו, אבל למחר וכל חול המועד - יש לאומרו, מלבד ערבי ימים טובים ושבתות, שאז לאו שעת פטום הוא. ואע"ג דהיום שעבר היה ראוי לפטום, אין לאומרו¹⁶.

כיוצא בכך נידונה אמירת 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית לחול על פני החיבור כולו, בכל היקרות של תפילת ערבית חריגה, כמו במוצאי תשעה באב, לילות חנוכה, ליל פורים ומוצאי פורים, בכולן מציין הכותב שיש לומר 'פטום הקטורת'¹⁷. רישום עקבי כזה מעיד שהמנהג תפס מקום חשוב במקומו של הכותב.

15 בנוגע למוצאי תשעה באב, המחבר מפצל, כאילו, את יום תשעה באב לשניים, שמשעת חצות ואילך הוא כיום בפני עצמו שאינו נחשב ליום חורבן הבית, עד שהוא ראוי לפטום בו את הקטורת (אילו יבנה בית המקדש).

16 כת"י ניר-יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1489 (מתכ"י: F43499), דף 98 בשוליים. על ספר מנהגים זה ומחברו, ראה, לעת עתה, מאמרי 'ספר מנהגים לרבי ברוך שליח ציבור מטרוייש: תיאור ראשוני של החיבור וההדרת הפרק על סוכות, שמיני עצרת ושמחת תורה', ישרון, לז (תשעז), עמ' קסז-קעה.

17 אצטט את הערותיו הנוגעות לאמירת 'פטום הקטורת': (א) ערבית למוצאי תשעה באב: "ואומר 'פטום', דקלישא ליה כו'" (כת"י ניר-יורק 1489, דף 99, בשוליים). (ב) ערבית לחנוכה: "ערבית ל"ח [=לימי חול], 'ברכו', ו'על הניסים' בהודאה, ו'פטום הקטורת', כי יום פטום הוא" (דף 103, בשוליים). (ג) ערבית לפורים, אחרי קריאת המגילה: "ואומרים קוראי מגילה ואתה קדוש", 'פטום הקטורת', דא' פטו' הו', 'קדיש', 'עלינו לשבח'" (דף 104, בשוליים), וכנראה יש לפענח ולהשלים את המשפט המקוצר כך:

ספר מנהגים נוסף המזכיר את מנהג אמירת 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית, הוא חיבורו של ר' ידידיה ב"ר מרדכי, חכם צרפתי מסוף המאה הארבע-עשרה:

תפילת ערבית... **אחר י"ח ברכות אומר 'פטום הקטורת'**, זכר לקטרת שהיו מקריבין במקדש. ובכל יום שראוי לפטום הקטרת אומרים אותו, ובכניסת ט' באב, אין אומרים אותו, גם לא ביום-טוב. ובמוצאי ט' באב ובחול המועד - אומרים אותו¹⁸.

ואף ספר מנהגים זה הוא בעל זיקה משמעותית למנהגי טרוייש¹⁹. ואחרי שספר המנהגים של קהילת טרוייש וחיבורים קרובים הודיעונו, שמנהגם לומר 'פטום הקטורת' בסיומה של כל תפילת ערבית פרט לשבתות, ימים-טובים ומוצאייהם וליל תשעה באב, הרי שתיאור מנהג 'שלש עיירות', "לומר **אחר תפלת ערבית 'פיטום הקטורת'**"²⁰, מתייחס לימות החול הרגילים בלבד, ולא גם לתפילות ערבית של אותם זמנים חריגים.

ב. מקורות צרפתיים אחרים

אמנם, בניגוד לרושם העולה מכל המקורות הנזכרים, שאמירת 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית ייחודית היא לאותן שלש קהילות צרפתיות בלבד, הרי שהמנהג נזכר במקורות צרפתיים נוספים, ומדבריהם משמע, שהמנהג היה נפוץ גם ברחבי צרפת, לצד מנהגים אחרים שהילכו בה.

מנהג אמירת 'פטום הקטורת' בסיום תפילת ערבית לחול בלבד מופיע בפירוש צרפתי על ספרי במדבר-דברים, כת"י מנטובה 36, שנכתב בסוף המאה השלוש-עשרה. הוא מזכיר את "הצרפתים שאומרים 'פטום הקטורת' בערבית, אע"ג דלא אמרוהו שחרית"²¹. היינו, בני צרפת אינם אומרים 'פטום הקטורת' בסופה של תפילת שחרית אלא רק בסיום תפילת ערבית.

דור או שניים קודם לכן עולה המנהג גם מ'ספר מחכים', לר' נתן ב"ר יהודה, מחכמי צרפת במאה השלוש-עשרה. הוא אינו כותב את הדבר מפורשות, כאומר: בסיומה של תפילת ערבית לחול יש לומר 'פטום הקטורת', אלא מודיע זאת

"דאתה [יום] פטום הוא". (ד) ערבית למוצאי פורים: "תפילת ערבית בלא 'על הנסים', 'פטום הקטורת'" (דף 105א, בשוליים).

18 כת"י פרמה, ספריית הפליטנה 1902 Parm. (מתכ"י: F13059), דפים 221-222א.

19 כן לדברי הרב משה שוחט, העוסק בההדרת החיבור, שהפנני למובאה זו.

20 לעיל, ליד הערה 2. וראה שם בהמשך ניסוחים קרובים.

21 הובא במאמרו של מ' כהנא, 'פירושים לספרי הגנוזים בכתב-יד', ספר זכרון להרב יצחק נסים, סדר שני, בעריכת מ' בניהו, ירושלים תשמ"ה, עמ' קג הערה 62. לזמנו של הפרשן, ראה שם, עמ' קד-קה; ועל הפירוש ראה גם: ש' עמנואל, שכרי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 172 הערה 89, ובכל הנסמן שם.

באופן עקיף, אגב עניינם של זמנים חריגים, ומכך שהמנהג היה מוכר למדי והוא הניח שהקורא מודע לו. משני מקומות ב'ספר מחכים' עולה המנהג: (א) בסדר התפילה בליל תשעה באב כותב המחבר: "ערבית אומר בתפלה 'נחם' ב'בונה ירושלים', קדיש שלם, 'איכה ישבה', 'ואתה קדוש'. וגם במוצאי שבת לא יאמר 'ויהי נועם' כי אם 'ואתה קדוש'. ואין אומרים 'ויתן לך' ולא 'פטום הקטורת'. ואסור ליתן שלום איש לאחיו, כדין אבילים"²². לדעתי, ההוראה "ולא 'פטום הקטורת'" אינה ממשיכה את דין תשעה באב שחל במוצאי שבת (ואז יש להבין שאמירת 'פטום הקטורת' נהגה במוצאי שבת בלבד, כמנהג פרוכאנס שנעסוק בו בהמשך)²³, אלא מתייחסת למוצאי שבת של כל השנה, ולצדדין קתני, כפי שיוכיח האזכור השני של המנהג, שאינו מדבר במועד שחל במוצאי שבת. (ב) "פורים ערבית: אומר 'והוא רחום' ו'ברכו', קריית שמע בברכותיה, קדיש קצר... וקורא המגילה... ולאחריה מברך 'האל הרב ריבנו' וכו', סדר קדושה, קדיש שלם בלא 'תתקבל', 'פטום הקטורת', קדיש של קטן. ואם מוצאי שבת הוא, אחר ברכה אחרונה של קריאת מגילה יתחיל ב'ויהי נועם' וסדר קדושה, כמו בכל השנה"²⁴. הנה נזכרת אמירת 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית של פורים שחל בימות החול. מנהג אמירת 'פטום הקטורת' בסופה של תפילת ערבית לחול מופיע גם בחטיבת הלכות ומנהגי תפילה שבסידור צרפתי מהמאה השלוש-עשרה או הארבע-עשרה, והוא מוגדר כמנהגם של 'הרגילים', משמע שעדיין לא היה נפוץ

22 ספר מחכים, עמ' 36.

23 אמנם בספר מחכים, כת"י מוסקבה, אוסף גינצבורג 981 (מתכ"י: F48896), דף 9א, נתנסח העניין: "גם אם מוצאי שבת הוא לא יאמר 'ויהי נועם' כי אם 'ואתה קדוש', לא 'ויתן לך' ולא 'פטום הקטורת'...". וניסוח כזה מטה את הדעת שההוראה "ולא 'פטום הקטורת'" מתייחסת בדווקא לתשעה באב שחל במוצאי שבת. אך לא נראה להעדיף נוסח זה על פני חמשת כתבייד אחרים שבדקתי (=שלושת כתבייד ששל-פיהם נדפסו החיבור ועוד שני כתבייד נוספים, עי' להלן, הערה 24).

24 ספר מחכים, עמ' 50. החיבור נדפס על-פי כת"י וינה, הספרייה הלאומית האוסטרית hebr. 12a (מתכ"י: F10150), בכתובה אשכנזית מהמאה הארבע-עשרה או החמש-עשרה, בהשוואה לשני כתבייד אחרים: המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה hebr. 80 (מתכ"י: F919), דפים 17א-17ב; בודפסט, אוסף קויפמן A 370 (מתכ"י: F15136), עמ' 281-341 (ראה: ספר מחכים, מבוא, עמ' XXII-XXIII; והשווה: יוט"ל צונץ, מנהגי תפילה ופיט בקהילות ישראל, תרגום ומהדורת ז' ברויאור וא' פרנקל, ירושלים תשעו, 225-226. תודתי לפרופ' שמחה עמנואל על ההפניה האחרונה). מדובר בשני כתבייד מאוחרים למדי, מהמאה החמש-עשרה או השש-עשרה, ולכן הוספתי להגיה ולתקן את שתי המובאות על-פי שלושה כתבייד נוספים, רובם קדומים יותר: גים, הספרייה העירונית 26 (מתכ"י: F4424), דפים 148ב עמודה א, 153ב עמודה ג; מוסקבה, אוסף גינצבורג 981 (מתכ"י: F48896), דפים 9א, 13א-13ב; ברלין, ספריית המדינה Or. fol. 1198 (מתכ"י: F1836), דף 65ב (החיבור קטוע בסופו, וחסר מתחילת סדר פורים). סדר ההפניות לדפי כתבייד הן כסדר המובאות.

ביותר. חטיבה הלכתית זו קרובה בסגנונה ל'מחזור ויטרי' המפורסם, וכך נכתב בה בסופו של הפרק המדבר בתפילת ערבית לחול:

'פיטום הקטורת' תקנו הרגילים לאומרו, לפי שאין במעריב קרבן לכפר עון, כי אם במנחה יש קרבן תמיד שמכפר, ואין צריך לאומרו. מפי ר' אליעזר הגדול²⁵.

ר' אליעזר הגדול הוא ר' אליעזר ב"ר יצחק, מגדולי אשכנז וראש ישיבת מגנצא באמצע המאה האחת-עשרה²⁶. ואם ייחוס זה נכון הרי שלפנינו ההתייחסות הקדומה ביותר לצורת מנהג זו, שלמרבה הפלא, אינה מגיעה ממקור צרפתי אלא דווקא ממקור אשכנזי, וזאת בשעה שאין כל עדות לקיום צורת מנהג זו באשכנז עצמה!²⁷ תמיהה זו, בצירוף העובדה ששאר מקורות מוסרים את הטעם המיוחס כאן לר' אליעזר הגדול כסיבה לאמירת הפסוק 'והוא רחום' (תהלים עח לח) בפתיחת תפילת ערבית²⁸, מאששת את ההשערה, שאכן לפנינו טעות בייחוס, ור' אליעזר הגדול מעולם לא הסביר את סיבת אמירת 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית לחול, שהרי ככל הנראה, כלל לא הכיר ולא שמע על מנהג זה²⁹.

25 כת"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 667.1 (מתכ"י: F16997), דף 39ב. הובא (בשיבוש קל) אצל א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, מהדורה שלישית ומתוקנת, ירושלים תשס"א, עמ' 230. ועל הקטורת כמכפרת עון, ראה: יומא מד ע"א.

26 לפי המשוער הוא חי בשנים ד'תשנ-תתכ (990-1060). לתולדותיו, ראה: גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 25), עמ' 211 ואילך.

27 אמנם מעניין, שבסדר התפילה שבכת"י קמברידג' 667, שהוא כאמור סידור תפילה עם חטיבות הלכתיות, מופיע 'פטום הקטורת' רק בסיומה של תפילת מוסף לשבת ולא גם בסופה של תפילת ערבית לחול (עי' להלן, ליד הערה 56), והוא כמנהג הצרפתי הנפוץ יותר. נוכחנו שוב, שאין להניח כמובן מאליו שנוסח התפילה בסידורים כתבי-יד תואם להוראות שנרשמו בחטיבות ההלכתיות שבאותם סידורים. וכבר הוער לעיל, הערה 7, על היקרות נוספת לתופעה זו.

28 ראה ספר הפרדס, 'פירוש תפילות לרבינו שלמה זק"ל', קושטאנדינה תקסב, דף נה ע"א (=מהדורת הרב ח"י עהרענרייך, בודפסט תרפ"ד, עמ' שב): "תקנו לומר בתפלת מעריב 'והוא רחום', לפי שאין במעריב קרבן לכפר העון. אבל ביוצר ובמנחה, שיש הקרבת תמידין, שהן מכפרין, אין צריך לאומרו. מפי ר' אליעזר הגדול". וכך בחיבורים נוספים דבי רש"י ושו"ב מימיהם, ראה: מחזור ויטרי, א, סדר מנחה וערבית, סי' ב, עמ' קמט, ובכל הנסמך שם הערה 4. תודתי לפרופ' שמחה עמנואל שהעלה בפני את המובא ב'ספר הפרדס' ומקבילותיו בהקשר הנוכחי.

29 גם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 25), עמ' 230, נוטה לומר שמדובר בשיבוש, ובאמת כוונת ר' אליעזר הגדול להסביר מדוע פותחים את תפילת ערבית ב'והוא רחום'. יעויין שם.

ג. בתפילת ערבית לחול ובתפילה נוספת

גם לדעת ר' שמחה מויתרי, מתלמידי רש"י המפורסמים שכתב חלקים מספרו עוד בחיי רבו³⁰, נאמר 'פטום הקטורת' בסופה של תפילת ערבית לחול, אלא שהוא מוסיף שיש לאומרו גם בסוף תפילת מוסף לשבת. ומדובר במנהג המיוצג בלא מעט סידורים צרפתיים, כפי שעוד נראה להלן³¹.

בנוגע לפרשיות הקרבנות שקודם 'פסוקי דזמרה' של תפילת שחרית, כותב ר' שמחה מויתרי: "שחרית קורין פרשת 'צו את בני ישראל' וגו'... ולערב אומר 'פטום הקטורת', על שם הקטורת שהיו מקטירים פרס שחרית ופרס בין הערבים"³². הוא חוזר על הדברים בהוראותיו לסופה של תפילת ערבית לחול: "והולך החזן ויושב במקומו, ואומרים כולם: 'פִּטְוֹם הַקְטוֹרֶת'..."³³. והוראה כזו חוזרת ומופיעה בסופי תפילות ערבית לפורים וליום הכיפורים (לפי אחד מכתבי-היד בלבד)³⁴, אבל בנוגע לתפילת ערבית של תשעה באב הוא כותב: "ואין אומר 'פִּטְוֹם הַקְטוֹרֶת'..."³⁵ מחמת סיבה מיוחדת³⁶, ומכלל לאו אתה שומע הן בנוגע לשאר לילות השנה. ועל כל זאת הוא מוסיף את אמירת 'פטום הקטורת' בסופה של תפילת מוסף של שבת³⁷, אך לא גם בתפילת שחרית שבכל יום, שבהקשר לכך הוא רק מזכיר את מנהג סבו, ר' שמחה הגדול, ש"היה אומר כמו כן 'פִּטְוֹם הַקְטוֹרֶת' בשחרית"³⁸, כלומר, גם בשחרית של ימות החול. מכל האמור עולה, שלמנהג צרפת המתועד ב'מחזור ויטרי', אמרו 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית של ימות החול (פרט לליל תשעה באב) ובתפילת מוסף של שבת, אך לא בתפילת שחרית של ימות החול³⁹. כלומר: בכל הנוגע לאמירת 'פטום הקטורת' בתפילת

30 ראה: א' עפשטיין, ר' שמעיה תלמידו וסופרו של רש"י, כתיב ר' אברהם עפשטיין, א, בעריכת א"מ הברמן, ירושלים תשי, עמ' רפח-רצ. וראה גם תשובות ופסקים לר"י הזקן, סי' קמג, מהדורת הרב מ"י בלוי (בתוך: שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה, ג), ניר יורק תשנא, עמ' רמט: "כתבו רבותינו תלמידי רש"י משמו הכתובים במחזור שסדר הר"ר שמחה מויתרי"; תוספות רבנו יהודה שירליאון על מסכת ברכות, דף לח ע"ב, ד"ה 'וכי מה ענין', מהדורת הרב נ' זק"ש, ירושלים תשכט, עמ' תכג: "וכן כתוב ב'מחזור ויטרי' שנסדר לפני רבינו שלמה".

31 ראה להלן, פרק ד.

32 מחזור ויטרי, א, הלכות שחרית, סי' ג, עמ' ו.

33 שם, סדר מנחה וערבית, סי' ב, עמ' קנר.

34 שם, ב, סדר פורים, סי' ז, עמ' שנט; שם, סדר יום הכיפורים, סי' יג, עמ' תשצד הערה ד.

35 שם, ג, סדר תשעה באב, סי' ה, עמ' תרכג.

36 כנראה מפני אחד הטעמים שהביא בעל 'סדר טרווייש'; עי' לעיל, ליד הערה 7.

37 מחזור ויטרי, א, סדר שבת, סי' יט, עמ' רצא-רצב.

38 שם, א, הלכות שחרית, סי' ג, עמ' ו. צוטט בשלמות להלן, הערה 41.

39 וראה: פ' רוט, ספר הפרדס: לדרכי היווצרותו של ילקוט הלכתי בימי הביניים, ע"ג, ניר-יורק תשסח, עמ' 106 ליד הערה 75. ואין דבריו מדויקים.

ערבית לחול תואם מנהג 'מחזור ויטרי' למנהג 'שלוש עיירות', שכל ההבדל ביניהם הוא רק בנוגע לאמירת 'פטום הקטורת' בתפילת מוסף של שבת.

כאן המקום להעיר, שמנהג אמירת 'פטום הקטורת' בשחרית ובערבית בכל יום, כמנהגו החריג של ר' שמחה הגדול, מופיע כבר בסידורו של רב עמרם גאון (גאון סורא בשנים ד'תריג-תרלא, 853-871), הכותב בסופה של תפילת שחרית לחול: "ולאחר שמסיים שליח צבור 'עושה שלום' נוהגין לומר כך: 'מי כאלהינו'... 'פטום הקטרת'... ואומר: 'השיר שהיו הלויים אומרים בבית המקדש'... וכן בערב, לאחר שיגמרו תפלת ערבית, נוהגין לומר 'פטום הקטורת', אבל לא 'השיר'...".⁴⁰ ואכן, ר' שמחה מויתרי מסתייע בדבריו כדי להראות שמנהג סבו, ר' שמחה הגדול, הנזכר, יש לו על מה לסמוך.⁴¹ אולם מסופקני אם הכתוב ב'סדר רב עמרם' משקף באמת את דברי הגאון ואת המנהג הבבלי בזמנו, מחד, אין כל מקור נוסף מתקופת הגאונים המתעד מנהג זה, ומאידך נודע, שסידורו של רב עמרם עבר עריכות מרובות, גם בידי חכמי אשכנז וצרפת, ומעתיקי-עורכיו הרבים הוסיפו, שינו והשמיטו לפי המקובל במנהגם והמורגל בפייהם.⁴²

מנהג אמירת 'פטום הקטורת' בסיום תפילות שחרית וערבית של כל יום נזכר – כמנהג 'יש מקומות' – גם אצל ר' אהרן הכהן מנרבונה, בלא לפרש לאיזה מקום כוונתו, אך נראה שנתכוון לספרד, מאחר ששם בלבד מתועד מנהג אמירת 'פטום הקטורת' בשלהי תפילות שחרית וערבית של כל יום.⁴³ במהדורה הראשונה של ספרו, שנכתבה בפרובאנס לפני הגירוש של שנת ה'סו (1306), וכנראה עוד לפני שנת ה'נ"ה (1295), כותב ר' אהרן הכהן מנרבונה בנוגע לתפילת ערבית שבכל יום: "ואחר 'שמונה עשרה' יאמר קדיש ו'תתקבל', ואחר כך אומר 'שיר מזמור'... ויש שאומרים לעולם אחר 'שיר מזמור' – 'אין כאלהינו', ו'אמר

40 סדר רב עמרם גאון, סדר נפילת אפים, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' לט-מ.

41 מחזור ויטרי, א, הלכות שחרית, סי' ג, עמ' ו (המוסגר הוא השלמת המהדיר על-פי מהדורת סידור רב עמרם שלפנינו): "ושמעתי על זקני ר' שמחה הגדול זצ"ל, שהיה אומר כמו כן 'פטום הקטורת' בשחרית. וסייג לדבריו מצאתי בסדר רב עמרם, המזיק לומר 'אין כאלהינו' בכל יום. וכן כתוב שם: וכן בערב, לאחר שיגמרו תפילת ערבית נוהגין לומר 'פטום הקטרת' [אבל לא 'השיר']...".

42 ראה: י' ברודי, 'לחידת עריכתו של סדר רב עמרם גאון', כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית כנסת, בעריכת ש' אליצור (ואחרים), ירושלים תשנה, עמ' 22 ובכל הספרות הנסמנת בהערות; י"מ תא-שמע, 'ספרייתם של חכמי אשכנז וצרפת בני המאות הי"א-ה"ב', בספר: כנסת מחקרים, א, ירושלים תשסד, עמ' 31-32 והערה 35. ואם אכן עניינה של אמירת 'פטום הקטורת' ביום ובלילה בסידורו של רב עמרם אינה מקורית אלא הוספה מאוחרת, סביר להניח שבעל ההוספה כתב את הדברים על-פי המנהג הספרדי, שידובר בו בהמשך, פרק ו.

43 עי' להלן, פרק ו.

ר' אליעזר אמר ר' חנינה וכו', בין בערב בין בבקר, ויש מקומות שאומרים] 'פטום הקטרת'. הכל לפי המנהג... ובמקומות שאומרים 'פטום הקטרת' ו'אין כאלהינו', אומר [בקריש שלאחריו] 'על ישראל ועל רבנן' וכו'. ואחר כך אומר 'עלינו לשבח', ויוצאין מבית הכנסת"⁴⁴. והוא שב על הדברים במהדורת ספרו המאוחרת, שערכה בהיותו בספרד מעט אחרי שנת ה'עג (1313) וחתמה ביושבו באי מיורקה: "יש מקומות, אומרים בכל יום 'מי כאלהינו' ו'פטום הקטרת', 'א"ר אלעזר'. וכן נמי בערב אומר 'מי כאלהינו' ו'פטום הקטרת'. והטעם, כמצות הקטרת שהיו מקטירין פרס בשחרית ופרס בין הערבים. אבל אין אומרים השירים בערב, כי במקדש לא היתה מצותן אלא בבקר"⁴⁵. ושוב הוא כותב: "גם יש מקומות שאומרים לעולם 'מי כאלהינו' ו'פטום הקטרת', בין בבקר בין בערב. והכל הולך אחר המנהג"⁴⁶. וכנראה העתיק את הדברים מספרו של ר' אברהם ב"ר נתן הירחי (ראב"ן הירחי; ד'תתקטו-תתקעה, 1155-1215), שבספרו היה מצוי ביותר, הכותב בהלכות הנוגעות לסיומה של תפילת ערבית: "יש מקומות שאומרים 'פיטום הקטרת' בבוקר ובערב, שכך היתה מצוותו, ומתחיל בפרשת הקטרת"⁴⁷. וכנראה כוונתו לאחד ממנהגי ספרד, כפי שנראה בהמשך.

ד. מנהג צרפתי נוסף

אמנם אם נדקדק בסידורי מנהג צרפת מתקופת הראשונים נמצא, שרובם אינם מביאים את 'פטום הקטרת' בסופה של תפילת ערבית – לא של ימות החול ולא של מוצאי שבת⁴⁸ – אלא אך ורק בסופה של תפילת מוסף של שבת; ומנהג זה מתואר כמנהג צרפת גם בכמה חיבורי הלכה ופרשנות. כן כותב ר' אברהם ב"ר נתן הירחי (ראב"ן הירחי), בשנת ד'תתקסד (1204): "'פטום הקטרת'... נהגו

44 ספר כלבו, סוף סי' כח, עמ' 67. הנוסף במוסגר – ממני.

45 ארחות חיים, א, דין התחנונות והמזמורים שאומרים אחר י"ח, סי' ז, דף כא ע"ג.

46 שם, דין תפילת ערבית, סי' ט, דף מג סע"ב.

על ר' אהרן הכהן מנרבונה ומהדורות ספרו, ראה: הרב ש"ז הבלין, 'לענין הספרים 'כלבו' ו'ארחות חיים'', בתוך: ארחות חיים לרבנו אהרן הכהן (מלוניל): ענייני שבת, מהדורת ש"י קליין, ירושלים תשנ"ו, מבוא, עמ' מו-סה; הרב ש"י קליין, 'מבוא', בתוך: ארחות חיים לרבנו אהרן הכהן (מלוניל), הנ"ל, עמ' כו-לד; הרב מ"מ הוניג, 'על מהדורתו החדשה של ספר המשכיל (ספר חסידים) לר' משה ב"ר אלעזר הכהן', ירושתנו, א (תשסז), עמ' רלו-רלו, ובכל הספרות שנרשמה שם בהערות.

47 ספר המנהיג, הלכות תפילה, עמ' קכ. והשווה שם, עמ' לא, ובשינויי נוסחאות לשו' 58. וראה שם, מבוא, עמ' 68-69, על שימושו המרובה של ר' אהרן הכהן מנרבונה ב'ספר המנהיג'.

48 הדגשתי שגם בתפילת ערבית למוצאי שבת לא הביאו סידורי צרפת את 'פטום הקטרת' היא כדי להוציא ממנהג פרובאנס, לומר 'פטום הקטרת' אחרי תפילת ערבית למוצאי שבת בלבד. עי' להלן, פרק ז.

בצרפת לומר **משבת לשבת בשחרית, אחרי התפילה**⁴⁹. וכוונתו, כמובן, אחרי תפילת מוסף. כיוצא בכך מעיד בן זמנו, ר' יהודה ב"ר יקר (פרובאנס ובסוף ימיו בספרד; כתב את ספרו בין השנים ד'תתקנ"ג-תתקס"ג, 1193-1210, וכנראה סביבות שנת ד'תתקס"ג, 1200): "ויש אומרים 'פטום הקטורת' בכל יום... ובצרפת אומרים אותו בשחר בשבת בלבד, קודם קדיש בתרא"⁵⁰. ובעקבותיו כותב ר' אהרן הכהן מנרבונה, מעט אחרי שנת ה'ע"ג (1313): "ובצרפת אומרים אותו [=את 'פטום הקטורת'] בשבת שחרית, קודם קדיש בתרא, כמו שאומר בכל ימי השבוע 'שיר מזמור'..."⁵¹. ושוב כתב בנוגע לתפילת מוסף של שבת: "יש מקומות שנהגו לומר 'מי כאלהינו' אחר תפלת מוסף... ואחריו אומרים 'פטום הקטורת'..."⁵². ומסתבר שגם כאן כוונתו למנהג צרפתי זה.

והנה עדותם של סידורי התפילה הצרפתיים:

לצורך העניין בדקתי עשרים ושמונה סידורים צרפתיים כתבי־יד, והם כמעט כל הסידורים כתבי־יד שזוהו כמנהג צרפת⁵³. ששה־עשר מהם (א-טז) הביאו את 'פטום הקטורת' אך ורק בסוף תפילת מוסף של שבת; אחד־עשר מהם (יז-כה, כז, כח) רשמו את 'פטום הקטורת' גם בסופה של תפילת ערבית לחול וגם בסופה של תפילת מוסף לשבת, אך לא בתפילת ערבית של מוצאי שבת; ולאחר הנותר (כו) נאמר 'פטום הקטורת' בסופה של תפילת ערבית לחול בלבד. ואלו הם הסידורים שהביאו את 'פטום הקטורת' אך ורק בסיומה של תפילת מוסף של שבת⁵⁴: (א) אוקספורד, קורפוס קריסטי קולג' 133 (מתכ"י: F39535),

49 ספר המנהיג, הלכות תפילה, עמ' לא, שינויי נוסחאות לשו" 58.

ולא זו בלבד, אלא שכל הנראה, ר' אברהם ב"ר נתן הירחי לא הכיר את המנהג הצרפתי האחר, לומר את 'פטום הקטורת' בכל ערב, כי אילולא כן הוא לא היה מנגיד את דרישתו לומר 'פטום הקטורת' פעמיים בכל יום (=נכון לומר תמיד, בבקר ובערב, כמצות הקטרת, מנה בכל יום, פרס שחרית ופרס ערבית") עם המנהג הצרפתי (=דבריו המובאים בפנים), בלא להזכיר את המנהג הצרפתי האחר הממלא את ציווי למחצה - בערב ולא בבוקר. משמע אם כן, שהוא כלל לא הכיר צורת מנהג זו!

50 פירוש התפילות והברכות, א, עמ' קכה = להלן, פרק ח ס"ק ד-ה. לתולדות ר' יהודה ב"ר יקר ולזמן המשוער בו כתב את פירושו לתפילות, ראה להלן, הערה 169.

51 ארחות חיים, א, סדר תפלת מוצאי שבת, סי' י, דף סז ע"א. לזמן כתיבת 'ארחות חיים', עי' לעיל, הערה 46, ולכך שכל דברי 'ארחות חיים' בענייננו מבוססים על דברי ר' יהודה ב"ר יקר, ראה להלן, פרק ט.

52 ארחות חיים, א, סדר תפלת מוסף, דין ד, דף סה ע"ג.

53 בזיהוי מנהג הסידורים הסתמכתי על הרשום בקטלוג המכון לתצלומי כתבי־יד עבריים בירושלים, וראה גם: שפיר, תולדות נוסח צרפת, עמ' 18-27. במניין כתבי־יד החשבתי לשניים את גוף הסידור שבכת"י פרמה 1902 ואת המנהגים שסביבו; עי' להלן, ס"ק כו-כו.

54 ההפניות לרפי כתבי־יד הן לסימון תפילות ערבית לחול (היכן שהיה אמור להיות, למנהג הצרפתי האחר, 'פטום הקטורת') ומוסף של שבת (שם אכן מופיע 'פטום הקטורת'). ובדרך־כלל גם הוספתי לציין לתפילת ערבית של מוצאי שבת (שבכל

דפים 80-א, ב, 103-ב, 105-א, 113-א (סוף המאה השתים-עשרה); (ב) פריס, הספרייה הלאומית heb. 634 (מתכ"י: F27902), דפים 49-א, ב, 64-א, ב (המאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה); (ג) פריס, הספרייה הלאומית heb. 638 (מתכ"י: F31441), דפים 35, 49-ב, 50-א (המאה השלוש-עשרה); (ד) פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 2766 (מתכ"י: F13615), דפים 11, 13-ב, ג (המאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה); (ה) פריס, הספרייה הלאומית heb. 643 (מתכ"י: F11539), דפים 2, 5, 5-ב, ד (המאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה)⁵⁵; (ו) קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 667.1 (מתכ"י: F16997), דפים 22, 26, 27 (המאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה)⁵⁶; (ז) פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 3518 (מתכ"י: F14025), דפים 9, 11-א, ב, 11-ד, ו (נכתב בשנת ה'סו, 1306); (ח) המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה, אוסף לוי 38 (מתכ"י: F1510), דפים 43, 44, 52-א, 53-א (המאה הארבע-עשרה והחמש-עשרה); (ט) אוקספורד, ספריית הבודליאנה Or. 24 (מתכ"י: F17728), דפים 44-א, ב, 65-א, 66-א, 72-ב (המאה הארבע-עשרה והחמש-עשרה); (י) מוסקבה, אוסף גינצבורג 728 (מתכ"י: F48037), דפים 36, 45, 49 (המאה הארבע-עשרה והחמש-עשרה); (יא) ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4715 (מתכ"י: F25617), דפים 6-א, 7-א, 27-ב, 28-א, 31-א, 35-א (המאה החמש-עשרה); (יב) ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 8259 (מתכ"י: F53135), דפים 51, 65-א, ב, 67-ב, 69-ב; (יג) פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 1762 (מתכ"י: F12988), דפים 66, 87-א, 88-א, 90-א, 95-א (המאה החמש-עשרה); (יד) פריס, הספרייה הלאומית heb. 642 (מתכ"י: F11538), דפים 28, 33, 35 (המאה החמש-עשרה); (טו) פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 3009 (מתכ"י: F13738), דפים 22, 26, 27-א, 27-א (המאה החמש-עשרה); (טז) קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 1490, 1 (מתכ"י: F17107), דפים 13, 15-ב, 16-א, 16-ב (המאה החמש-עשרה).

והנה רשימת סידורים צרפתיים כתבי-יד, המביאים את 'פטום הקטורת' גם בסופה של תפילת ערבית לחול וגם בסופה של תפילת מוסף לשבת, אך לא

סידורים אלו אין שם 'פטום הקטורת', וזאת משום המנהג הפרובנסאלי עליו נעמוד להלן, פרק ז.

חלמיש, הנהגות קבליות, עמ' 420 הערה 1674, הפנה למעט מהסידורים כתבי-יד שבספריית פריס שיצוינו להלן, אך הוא התייחס רק למקום הופעת 'פטום הקטורת' בשבת, בלא לבדוק אם הוא הושמט בתפילת ערבית לחול ולמוצאי שבת. בנוסף לכך, הרבה מהסידורים שהוא רשם אינם כמנהג צרפת אלא כמנהג אשכנז או רומא, שאינם נוגעים לענייננו. לשניים מהסידורים הנרשמים להלן הפנני ידידי הרב משה שוחט, וכמה סידורים אחרים ברק עבורי ידידי הרב יואל בינדר. יעמדו שניהם על הברכה.

55 יש מזהים סידור זה כנוסח אשכנז, אך לדעת חלמיש, הנהגות קבליות, עמ' 265 הערות 944, 950, עמ' 420 הערה 1674, מדובר בסידור כמנהג צרפת.

56 וראה לעיל, הערה 27.

בתפילת ערבית של מוצאי שבת⁵⁷: (יז) לונדון, מונטיפיורי 204 (מתכ"י: F5127), דפים 36-39א⁵⁸, 47-48א, 49א (המאה השנים-עשרה והשלוש-עשרה); (יח) אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. 759 (מתכ"י: F17724), דפים 39א-ב, 50א, 53א (המאה השלוש-עשרה הארבע-עשרה); (יט) ניו-יורק, בית המדרש לרבנים 4460 (מתכ"י: F25362), דפים 5א-ב⁵⁹, ג-ד, 9א-10א (המאה הארבע-עשרה); (כ) קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 561 (מתכ"י: F16849), דפים 50א-ב, 56א-ב, 58א (המאה הארבע-עשרה)⁶⁰; (כא) אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. 336 (מתכ"י: F17735), 13א, 17ב-18א, 19ב-20א (סוף המאה הארבע-עשרה); (כב) וטיקן, הספרייה האפוסטלית ebr. 324 (מתכ"י: F8635), דפים 25א, 32ד-33א, 35א (סוף המאה הארבע-עשרה)⁶¹; (כג) אוקספורד, ספריית הבודליאנה Mich. Add. 41 (מתכ"י: F17725), דפים 37ב-38א, 41ב-42א, 43א-45א (המאה הארבע-עשרה והחמש-עשרה); (כד) ירושלים, מכון שוקן 19523 (מתכ"י: F71912), דפים 54ב, 68ב-

57 ההפניות לדפי כתיב-היד ברשימה זו הן כסדר הזה: 'פטום הקטורת' שבסופה של תפילת ערבית לחול; 'פטום הקטורת' שבסופה של תפילת מוסף לשבת; סיומה של תפילת ערבית למוצאי שבת.

58 נרשמו כאן: תפילת ערבית, 'יראו ענינו', ולאחריו 'פטום הקטורת', ואת תפילת העמידה השמיט הסופר, שסמך על הופעתה בתפילת שחרית (כפי שמצוי מאוד בסידורים כתבי-יד, והשווה: ספר חסידים, סי' תתפא). היינו, 'פטום הקטורת' נאמר בסיומה של תפילת ערבית לחול. וכך גם בסידורים נוספים שברשימה הנוכחית.

59 בדף 5א נכתב: "ואחר כך יאמר קדיש בלא 'תתקבל', ואחר יאמר 'פטום הקטורת'". הוראה זו נרשמה אחרי 'יראו ענינו', ולאחריה (דף 5א-ב) הועתק 'פטום הקטורת'.

60 בדף 50א מסתיימת תפילת ערבית לחול ומופיעה הוראה זו: "ועומדין לתפלה, ומתפללין שמנה עשרה בלחש, ואומרים קדיש שלם. ובמקום שנהגו, אומרים 'פטום הקטורת' כיצד...". והוא ממשיך לצטט את 'פטום הקטורת' עד סופו. היינו, גם הסופר שלפנינו הכיר מנהגים שונים בדבר אמירת 'פטום הקטורת' בסיומה של תפילת ערבית לחול.

61 בסופה של תפילת ערבית לחול, דף 25א, לא הובא נוסח 'פטום הקטורת' אלא הסופר כתב: "ואחר שהתפללו הקהל י"ח ברכות, יאמר השליח ציבור קדיש שלם בכוונה ולא במרוצה, ואח"כ אמר מזמור אחד או דבר הלכה, ונהגו לומר 'פטום הקטורת', ואחר (כך) 'פטום הקטורת' - 'אמ' אלעזר' כו', ואחר כך אומר קדיש כמו אחר הדרשה, ולא יאמר 'תתקבל' אלא 'על ישראל ועל רבנן'...".

ואגב, בשלהי תפילת שחרית לחול, דף 21ג, כתב הסופר שבספרד נוהגים לומר 'פטום הקטורת' בכל יום בסיום תפילת שחרית: "תקנו חכמים לומר קדיש אחר שאמרו הקהל מזמור או דבר הלכה. ובספרד נוהגין לומר 'תפילה לעני כי יעטוף' וגו', ואחר כך 'אין כאלהינו' ו'פטום הקטורת'. זהו בכל ימי החול. ולפי שהם אומרים זה תקנו חכמים (ם) הארץ לומר בקדיש, במקום 'תתקבל', 'על ישראל, ועל רבנן, ועל תלמידיהון'...".

א69, 73א (תחילת המאה החמש-עשרה)⁶²; (כה) טורינו, הספרייה הלאומית Peyron 1 (מתכ"י: F47536), דפים 98א-99א, 61ב-62א (המאה החמש-עשרה והשש-עשרה)⁶³.

ואחתום (כו) בסידור שהועתק בשנת ה'רל (1470), כת"י פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 1902 (מתכ"י: F13059), המביא 'פטום הקטורת' בסופה של תפילת ערבית לימות החול (דפים 58א-59א), אך לא בסופן של תפילות מוסף לשבת (דף 72א) וערבית למוצאי שבת (דפים 73א-75ב). אך בשולי דפיו של הסידור האחרון, (כז) כת"י פרמה 1902, נעתקו מנהגי והלכות תפילה – שאין להם קשר לסידור עצמו – שנערכו בידי חכם אנונימי שהיה מצוי בחיבוריהם של חכמי אשכנז, צרפת, פרובאנס ואיטליה, ומביא מתורתם מלוא חופניו⁶⁴. ואחרי שכתב עניינם של 'עלינו לשבח' ו'אדון עולם' (שלמנהגו נאמרו בסיום תפילת שחרית לחול), הוא כותב: "במחזור שעתקתי זה, היה צריך כל מעריב וקצת 'פטום הקטרת'" (דף 56ב, בשוליים). לשונו משובש, אך נראה שכוונתו לומר, שבמחזור ממנו הוא העתיק את ההלכות הופיעה כאן "כל [תפילת] מעריב, וקצת [=חלק] [מ]פטום הקטורת", והוא מודיע זאת כדי שהקורא יבין מדוע העתיק מיד בהמשך הלכה הנוגעת ל'פטום הקטורת': "אחר 'פטום הקטרת' אומר קדיש, כמו אחר הדרשה, ובלא 'תתקבל', אלא 'על ישראל ועל רבנן', או 'יהא שלמא' כו'. וימתין מעט אחר קדיש קודם 'עלינו לשבח', ולא ידמה עליו כמשוי" (דף 56ב, בשוליים). מכאן ומהמשכו של החיבור משמע, שגם בסידור – הצרפתי, ככל הנראה – שעמד לפני העורך נקבע 'פטום הקטורת' בסופי תפילות ערבית לחול ומוסף של שבת⁶⁵, אך לא גם בזו של מוצאי שבת, שכן במנהגי תפילה זו (דפים 74א-75ב, בשוליים) לא נרשמה אמירת 'פטום הקטורת'.

סיכומו של דבר, במועד אמירת 'פטום הקטורת' התהלכו בצרפת שלושה מנהגים: (א) רק בסיומה של תפילת ערבית לחול, ולא בתפילות ערבית לשבת

62 בדף 254 מסתיימת תפילת ערבית לחול, ונרשם שם: "'ופיטום הקטורת' הלא הוא כתוב בסמוך, ב'אין כאלהינו'". וכוונתו להעתקת 'פטום הקטורת' אחרי 'אין כאלהינו' שבסיומה של תפילת מוסף לשבת, דפים 68ב-69א.

63 בדפים 98א-99א הועתק 'פטום הקטורת' בין פרקי תפילה שונים (כמו: 'פרשת היראה', סדר הטבת חלום וכיוצא באלו), כשקודם לכן מודיע הסופר: "לאחר תפילת ערבית" (דף 98א). היינו, את 'פטום הקטורת' יש לומר לאחר תפילת ערבית של חול, שכן התפילה עצמה לא הועתקה בסידור, ואף לא צוין מאומה בנוגע לה או בנוגע לתפילת ערבית של מוצאי שבת.

64 ראה מאמרי 'צור תעודה: סימן חדש לסדר ליל פסח', מוריה, שנה לג, גליון ד-ו, ניסן תשעד, עמ' ז-י.

65 פרט זה מוכח מדבריו בסיומה של תפילת מוסף לשבת, אחרי דיונו בנוסחאות פיסקת 'אין כאלהינו': "'פטום', יש נמנעו מלאומרו, לפי שאזכרתו במקום הקטרתו, ואם חסר אחת – חייב מיתה. ואין המנהג כן. עכ"מ [=עד כאן מצאתי?]" (דף 70ב, בשוליים).

ויום טוב ומוצאייהם (מנהג 'שלש עיירות', המתועד גם במקורות צרפתיים אחרים ובסידור כו). (ב) בסופה של תפילת מוסף לשבת בלבד (ראב"ן הירחי, ר' יהודה ב"ר יקר ור' אהרן הכהן מלוניל, וכך גם בסידורים א-טז). (ג) בסופי תפילות ערבית לחול ומוסף של שבת, אך לא בסופה של תפילת ערבית למוצאי שבת (סידורים יז-כה, כז, כח)⁶⁶.

ה. שני נוסחים ושתי חתימות

יש מקום להניח, שהמנהג הצרפתי שנתכנה בשם **מנהג (ג)**, הוא הכלאה של שני המנהגים הצרפתיים האחרים, הקדומים יותר. וכל אופן נראה, שמנהג זה כבר נודע לר' יעקב חזן מלונדרץ, שתיעד את מנהגות 'ארץ האי', היא אנגליה, הנחשבת כסניף לצרפת⁶⁷.

בספרו 'עץ חיים' – חיבור הלכתי רחב שחתם בשנת ה'מז (1287) – כלל ר' יעקב חזן סידור תפילה לימות השנה, והביא בו את פרקי התפילות 'אין כאלהינו' ו'פטום הקטורת'. אך לפי שלא העמידם בתוך סדר התפילה הרציף אלא בחטיבה נפרדת המחזיקה בעיקר פרקי תפילה שנועדו לזמנים מיוחדים⁶⁸, אין לדעת

66 סידור כח נידון בפרק הבא.

67 ראה על כך: י"מ תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשסד, עמ' 59, 79-80; ש' עמנואל, "כשירד רבון העולמים למצרים": לתולדותיה של פסקה אחת בהגדה של פסח, תרביץ, עז (תשסח), עמ' 116-117, 128-127; י' זימר, עולם כמנהגו נוהג: פרקים בתולדות המנהגים הלכותיים וגלגליהם, ירושלים תשנ"ו, עמ' 195; א' אדלר, "מפתח של דקדוק": חיבור אשכנזי מן המאה הי"ג: המבוא ופרקים לדוגמה, בלשונות עברית, 33-35 (תשנב), עמ' 126; שפיר, תולדות נוסח צרפת, עמ' 7-9, ובכל הספרות הרשומה בעמ' 9 הערות 35-36; א' ויזל, 'נוסח מורחב של ברכת 'אלהי נשמה', המעיין, מב, (טבת תשס), עמ' 33-36.

68 ראה: עץ חיים: הלכות פסקים ומנהגים, א, סדר התפלות והברכות לכל השנה, מהדורת הרב י' ברורי, ירושלים תשכב, עמ' סג-קלח. לשנת חתימת החיבור, ראה שם, הקדמת המהדיר, עמ' [1].

סידור התפילה פותח בנוסח תפילת השחר – ברכות השחר, פסוקי דזמרה, ברכות קריאת שמע ותפילת העמידה – לימות החול בשילוב חלק מהקטעים הנוספים בשבת ובמועדים (עמ' סג-צא), ובתוכו שולבה תפילת ערבית לחול, לשבת ולמועדים (עמ' פה, פז-פח). לאחר מכן באו תפילות העמידה לשבת (עמ' צא-צג), 'אתה חוננתנו' ו'ותודיענו' למוצאי שבת (עמ' צג-צד), תפילות העמידה לחגים (עמ' צד-צו), תפילות העמידה לראש השנה ויום הכיפורים (עמ' צו-קו), תפילות העמידה לראש חודש ולשבת ראש חודש (עמ' קו-קז), וכאן באים ברכות וקטעי תפילה קטנים הנוגעים לימים מיוחדים, כמו 'ענינו' לתעניות, ברכת 'הביננו', נחם' לתשעה באב, 'על הנסים' לחנוכה ולפורים, פסוקי 'צדקתך' למנחת השבת, 'יקום פורקן' ו'מי שבירך' לשבת, ברכת החורש, הכרות הצומות ופסוקי 'ואני תפילתך' למנחה של שבת (עמ' קז-קט), ולאחר מכן הובא סדר ההושענות לחג הסוכות (עמ' קי-קטו), וכאן מגיע **'אין כאלהינו' ו'פטום**

מסידורם של העניינים אימתי בדיוק, למנהגו, הם נאמרו. אך נראה שהתבוננות וניתוח חטיבת 'פטום הקטורת', לנוסחתו, תפתור את השאלה. ואלו הם מרכיבי נוסחתו⁶⁹: (א) "פטום הקטורת" עד "אלא שאין מכניסין מי רגלים בעזרה מפני הכבוד"; (ב) "השיר שהלויים היו אומרים בבית המקדש..."; (ג) "אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא, תלמידי חכמים מרכים שלום בעולם...". וכאן באה ההוראה הבאה: (ד) "ובחול, כשמגיע ל'מפני הכבוד', אומר: 'כשהוא שוחק אומר: היטב הדק, הדק היטב'..."⁷⁰, והברייתא מצוטטת עד סופה ("כי כל שאור וכל דבש לא תקטירו ממנה אשה ליי"), ולאחריה: (ה) "אמר רבי אלעזר בן עזריה, הרי אני כבן שבעים שנה ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות עד שדרשה בן זומא..."⁷⁰. עד כאן ניתוח מרכיבי 'פטום הקטורת' למנהגו, ועתה למסקנות העולות מכך: מהוראתו "ובחול, כשמגיע ל'מפני הכבוד'..." משמע, שהנוסח שהובא עד כאן (=קטעים א-ג) נאמר שלא בימות החול, אלא בשבת, וכנראה פיסקת "כשהוא שוחק אומר היטב הדק" לא נאמרה בשבת, כי היא מדברת במלאכה האסורה ביום זה⁷¹. ולפי

הקטורת (עמ' קטו-קטז), ולאחריו פרקי תפילה אחרים שנתייחדו לזמנים מיוחדים: פרק 'במה מדליקין' (עמ' קיז), פסוקי 'ויתן לך' (עמ' קיז-קכ), תחנון ונפילת אפים לשני וחמישי (עמ' קיט-קכג), ועתה – תחת הכותרת 'סדר היום' – הוא שב להשלים את החטיבה הנאמרת לאחר תפילת העמידה של שחרית לימות החול: מזמור 'למנצח' ו'ובא לציון' (עמ' קכג-קכד), 'שיר מזמור לאסף' ומזמורים שנוספו בחנוכה ובתשעה באב (עמ' קכד-קכה), קדיש 'דעתיד לחדשא עלמא', 'עלינו לשבח' מורחב, ציון 'לעל כן נקוה' ו'אדון עולם', ו'פסוקי דוכן' (עמ' קכו-קכז), תחנון פיוטי לעשרת ימי תשובה ותחינות נוספות (עמ' קכז-קלא), שבעים פסוקים (עמ' קלב-קלג), וכמה פיוטים למועדים ולברית מילה (עמ' קלג-קלח), ובכך מסתיים סידור התפילה. ואין לטעון, שהעמדת 'אין כאלהינו' ו'פטום הקטורת' בחטיבה המחזיקה פרקי תפילה שנועדו לזמנים הבאים לפרקים – כמו: הושענות לחג הסוכות, פרק 'במה מדליקין' לשבת ופסוקי 'ויתן לך' – מוכיחה שאף 'אין כאלהינו' ו'פטום הקטורת' נאמרו רק לפרקים, או, לכל היותר, בשבתות בלבד, שכן חטיבה זו מחזיקה גם פרקי תפילה שנאמרו בכל יום מימות השבוע, כמו 'נפילת אפים', 'למנצח' ו'ובא לציון' ופרקי התפילה שלאחריו.

69 מספור הקטעים הוא, כמוכח, ממני.

70 עץ חיים, א, סדר התפלות והברכות לכל השנה, עמ' קטו-קטז. המובאה 'אמר רבי אלעזר בן עזריה...' שמקורה ממשנת ברכות, א ט, נקטעה בסופה במילים 'בן זומא', אך כנראה גם למנהגו המשיכו לומר גם הדעה החולקת על בן זומא ('וחכמים אומרים: 'מי חייך', העולם הזה...'...⁷¹, עד סופה של המשנה); עי' להלן, הערה 197. השם 'אלעזר' בס"ק ג, ה, הובא במקור עם יו"ד ('אליעזר'), שלא ככתיב במקורות חז"ל, ותיקנתי את הלשון.

71 אינני מכיר חבר לטעם מעניין זה, אך השווה מנהג קהילת טרוויש וחברותיה שלא לומר 'פטום הקטורת' בשעה שאסור לבצע את המלאכות הכרוכות בפטום הקטורת, כמו תפילת ערבית של שבת ויום-טוב (ראה לעיל, ליד הערות 10-12). בנוסף לכך, היו גם שהקפידו להימנע מאמירת 'פטום הקטורת' שלא מן הכתב, מחשש שמא ידלג על אחד

שהנהגים בצרפת לומר 'פטום הקטורת' גם בסופה של תפילת ערבית לחול וגם בסופה של תפילת מוסף לשבת (=מנהג צרפתי⁷²), שינו בכל מועד את המאמר שנספח לסופו, שבתפילת מוסף לשבת נחתם 'פטום הקטורת' במאמר "אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא, תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם..." ובתפילת ערבית לחול הוא נחתם במאמר אחר, במשנת ברכות, א ט: "אמר רבי אלעזר בן עזריה, הרי אני כבן שבעים שנה..."⁷², וכפי שנראה להלן בסמוך⁷³. נמצאת אומר, שההוראה "ובחול, כשמגיע ל'מפני הכבוד'..." מתייחסת לאמירת 'פטום הקטורת' בסיומה של תפילת ערבית לחול. היינו, קטעים א-ג נאמרו בסוף תפילת מוסף לשבת, ואילו בסופה של תפילת ערבית לחול נאמרו הקטעים א,ב,ד,ה. לשון אחרת: בערבית לחול נאמר 'פטום הקטורת' בנוסח רחב, ובמוסף לשבת - בנוסח קצר, כשלאחריו נוסף 'השיר שהלויים היו אומרים', וכל נוסח נחתם במובאה חז"לית אחרת.

המנהג המתואר בספר 'עץ חיים', הקובע נוסח 'פטום הקטורת' ארוך לתפילת ערבית לחול עם חתימת משנת ברכות, ונוסח 'פטום הקטורת' קצר לתפילת מוסף לשבת, בתוספת 'השיר שהיו הלויים אומרים' ובחתימת המאמר התלמודי 'אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא', מוכר וידוע, לכל פרטיו, מחיבור הלכתי חשוב ומפורסם

הסמנים ויתחייב מיתה, מפני ש"אם חיסר אחת מכל סממניה - חייב מיתה". וכל הקפדות אלו נובעות מהתפיסה, שהאמירה נחשבת כמעשה. את ההקפדה שלא לומר 'פטום הקטורת' שלא מן הכתב מונה מהרש"ל בין מנהגי סבו, ר' יצחק קלויבר: "...[פטום הקטורת] לא אמר בחוץ [=בעלפה] כי אם מתוך הספר, דשמו ידלג תיבה אחת, ושם אנו אומרים: 'אם חיסר אחת מכל סממניה, חייב מיתה', והתפילה היא במקום הקרבן והקטורת, על דרך 'תכון תפילתי קטורת לפניך' (תהלים קמא ב) (שאלות ותשובות [...]) מהר"ר שלמה לוריא, סימן סד, בתחילתו, לובלין שלד-שלה, עמ' 244. ספרור העמודים על-פי הספרור הדיגיטלי של הספר במאגר 'אוצר החכמה', שבמהדורה הנרפסת לא מוספרו העמודים. הנוסף במוסגר ממני, וגם תיקנתי את לשון הפסוק שבסוף המובאה, שנשתבש במקורו). על הנהגה זו סמך ר' משה איסרליש, הרמ"א, את ידיו (ראה: דרכי משה, או"ח, סי' קלג ס"ק ב; שו"ע, או"ח, סי' קלב סעיף ב, בהגהה), והיא היתה מקובלת באשכנז ואגפיה עוד בדורות שקדמו לסבו של מהרש"ל, ראה על כך: רפ"ד, ר' יצחק קלויבר, עמ' קפז-קפח. ויש להוסיף הרבה על מובאותיו. למשל, בסידור צרפתי מסוף המאה הארבע-עשרה, בחתימת תפילת מוסף לשבת, כותב הסופר לצד הבאת 'פטום הקטורת': "יש מונעים לומר 'פטום', לפי דהזכרתו במקום הקטרתו, דאם חסר אחת, חייב מיתה. ואין מנהג כן" (כת"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 324 ebr. [מתכ"י: F8635], דף ג32-ד, בשוליים למטה. וכך גם בסידור אשכנזי, מהמאה הארבע-עשרה או החמש-עשרה, כת"י וינה, הספרייה הלאומית האוסטרית 12a hebr. [מתכ"י: F10150], דף 363א, בחלקו).

72 למקבילות המשנה, ראה להלן, הערה 197.

73 ראה להלן, ליד הערות 74-75 ובהן.

יותר – 'מחזור ויטרי' לר' שמחה מויטרי⁷⁴ – ומכמעט כל עשרת סידורי צרפת, התומכים במנהג אמירת 'פטום הקטורת' בערבית לחול ובמוסף לשבת⁷⁵. ועתה

74 ראה מחזור ויטרי, א, סדר מנחה וערבית, סי' ב, עמ' קנד-קנה, שבסופה של תפילת ערבית לחול "הולך החזן ויושב במקומו, ואומרים כולם: 'פטום הקטורת'..." כאן הוא מעתיק את הנוסח הארוך של 'פטום הקטורת' הנחתם ב"אמר רבי אלעזר בן עזריה: הרי אני כבן שבעים שנה..." אך בסופה של תפילת מוסף לשבת, הובא 'פטום הקטורת' בנוסח הקצר בתוספת 'השיר שהלויים היו אומרים בבית המקדש', ובחתימת המאמר התלמודי: "אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא, תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם" (מחזור ויטרי, א, סדר שבת, סי' ט, עמ' רצא-רצב). עוד בנוגע לזמני אמירת 'פטום הקטורת' לדעת 'מחזור ויטרי', ראה לעיל, ליד הערות 30-37.

75 כל עשרת סידורים אלו, ללא יוצא מן הכלל, קבעו את 'פטום הקטורת' בשני מקומות: בסוף תפילת ערבית לחול ובסוף תפילת מוסף לשבת (ראה לעיל, ליד הערות 57-63), ומרביתם המכרעת גם הסכימו לשאר פרטי המנהג המתואר ב'מחזור ויטרי' ו'עץ חיים': ששה מהם (אוקספורד 759; ניוירוק 4460; קמברידג' 561; אוקספורד 336, אוקספורד 41; טורינו 1) הביאו בתפילת ערבית לחול את נוסח 'פטום הקטורת' הארוך בחתימת משנת ברכות, ובתפילת מוסף לשבת הביאו את הנוסח הקצר עם 'השיר שהיו הלויים אומרים' ובחתימת המאמר התלמודי, ומנהגם זה בדיוק למתואר ב'מחזור ויטרי' וב'עץ חיים'. ובנוגע לארבעת הסידורים הנותרים – הסידור השביעי (מונטיפיורי 204), הזהה כמעט בכל לחמשת הנזכרים, אינו מביא את משנת ברכות ב'פטום הקטורת' לערבית לחול, ואף לא את המאמר התלמודי; ואילו עמדת הסידורים השמיני והתשיעי (מכון שוקן 19523 ווטיקן 324) לא נתבררה, שכן בתפילת ערבית לחול לא הביאו את נוסח 'פטום הקטורת' אלא רק הפניה למובא בתפילת מוסף לשבת (ראה לעיל, הערות 61, 62), ושם הועתק 'פטום הקטורת' בנוסחו הקצר, עם 'השיר שהלויים היו אומרים' ובחתימת 'אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא, תלמידי חכמים...' ומשמע לכאורה, שלמנהג סידורים אלו נאמר הנוסח הקצר גם בתפילת ערבית לחול, שאילולא כן לא היו המעתיקים סומכים על הנוסח הלא-שלם שהובא במוסף לשבת, והדבר ברור יותר בנוגע לכת' ויטיקן 324, הכותב בסיום ערבית לחול, שיש לומר אחרי 'פטום הקטורת' את 'אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא! אמנם הנחה זו עדיין זקוקה עיון נוסף, שכן לא מצאנו כל עדות ודאית למנהג אמירת הנוסח הקצר גם בערבית לחול וגם במוסף לשבת, ולפיכך יהיה עלינו לדחוק שהמעתיקים לא דקדקו בהפנייתם. בהערה זו צוינו סיגנטורות כתבי-יד בקצרה, וגם לא נכתבו הפניות מפורטות לדפי כתבי-יד, שסמכתי על הרישום המפורט דלעיל, ליד הערות 57-63 ובהן.

על מקורות מנהג זה עמד, בקיצור מופלג, יונה פרנקל, כפי שכתב בשמו עזרא פליישר: פרופ' יונה פרנקל העיר לי בטובו, שהמשנה [בברכות, א טז]... שימשה חיתום לתפילת מעריב של כל יום במנהג צרפת הצפונית, והיא מועתקת במקום הראוי בכל חמשת כתבי-יד של 'מחזור ויטרי'... וכן בעוד שמונה כתבי-יד צרפתיים אחרים. חטיבת הסיום מתחילה ב'מחזור ויטרי' ב'פטום הקטורת', וממשיכה במשנת רבי אלעזר בן עזריה, ובכך היא נחתמת (פליישר, קריאת שמע של ערבית, עמ' 286 הערה 47. המוסגר נוסף ממני).

יונה פרנקל מעולם לא התכוון לומר, שהמנהג לחתום את תפילת ערבית לחול במשנת רבי אלעזר בן עזריה היה המנהג הצרפתי היחיד, שהוא – שעמל שנים רבות על ההדרת

יש למנות בין תומכי המנהג האחרון סידור צרפתי נוסף, קרום למדי (מהמאה השלוש-עשרה): (כח) כת"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 633 (מתכ"י: F31299)⁷⁶. סדרן של חטיבות סידור זה מבולבל למדי⁷⁷. את תפילת ערבית לחול לא הצלחתי לאתר בו, ואילו בסופה של תפילת מוסף לשבת (דף 137א) לא מופיע 'פטום הקטורת', אך מאידך הועתק בו 'פטום הקטורת' בשני מקומות, ולא בסמיכות לתפילת קבע כלשהי אלא במדורים מיוחדים המחזיקים פרקי תפילה מגוונים ביותר. במקום הראשון הובא 'פטום הקטורת' בנוסחו הקצר עם משנת 'השיר שהלויים היו אומרים בבית המקדש', ולאחריהם המאמר: "אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא, תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם..." (דפים 133א-135ב)⁷⁸, ובמקום השני הובא 'פטום הקטורת' בנוסחו הארוך (בלא משנת 'השיר שהלויים היו אומרים') ולאחריו משנת ברכות: "אמר רבי אלעזר בן עזריה..." (דפים 151ב-154א). אין זאת אלא, שההבאה הראשונה נועדה להיאמר בסופה של תפילת מוסף לשבת, וזו השנייה - בסופה של תפילת ערבית לחול!⁷⁹

הסידור כמנהג צרפת ואשכנז - ידע היטב שאין הדבר כן, ובאמת המנהג אינו מקובל על מרבית המקורות הצרפתיים, אלא שהוא מסר דבריו בקיצור מופלג, ומפני כך גם לא פירט את אותם "שמונה כתבי-יד צרפתיים אחרים", שהכוונה, כנראה, לסידורים צרפתיים כתבי-יד, כי אז נמצאנו מרוויחים סידור צרפתי נוסף המתעד את המנהג, שיתווסף לשבעת הסידורים (כולל כת"י פריס 633, הנידון להלן בסמוך) שמצאתי אנוכי. המספור ממשיך את מספור סידורי צרפת שבפרק הקודם.

76 לתיאור מפורט של כתב-היד, ראה: C. Sirat, 'Un rituel Juif de France: le manuscrit heb. 633 de la bibliothèque nationale de Paris', *REL*, 119 (1961), pp. 7-39. ובנוגע לשתי הופעות 'פטום הקטורת', הנידונות מיד, ראה שם, עמ' 17, 19.

78 למרות העובדה שההעתקה זו של 'פטום הקטורת' מופיעה מיד אחרי פסוקי 'ויתן לך' (דפים 130א-132ב), לא נראה שיש לכך שייכות למנהג הפרובנסאלי, שנעמוד עליו להלן פרק ז, לפיו 'פטום הקטורת' נאמר רק פעם אחת בשבוע, במוצאי שבת אחרי פסוקי 'ויתן לך'. שלילת הזיקה למנהג פרובאנס היא מחמת כמה טעמים: ראשית, הסידור שלפנינו הוא צרפתי במובהק, והמנהג הפרובנסאלי לא היה מוכר בצרפת בשום אופן. שנית, אם נסכים שהופעת חטיבת 'פטום הקטורת' זו בסידורנו נועדה למוצאי שבת, נמצא שלמנהגם נאמרה באותה עת גם משנת 'השיר שהלויים היו אומרים בבית המקדש', וזו לא שמענו! שלישית, וזה העיקר, גם 'ויתן לך' וגם העתקת 'פטום הקטורת' זו מופיעים בתוך חטיבה רחבה של פרקי תפילה שונים ומגוונים, בלא כל שיטה וסדר (ראה המתואר אצל סירט, כת"י עברי 633 [לעיל, הערה 177, עמ' 15 ואילך]), ולפיכך אין ספק שאך יד המקרה הביאה את 'פטום הקטורת' מיד אחרי פסוקי 'ויתן לך'.

79 משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה' מופיעה - בקצרים הנוגעים לנו - גם באיזורים גיאוגרפיים אחרים, שלא נידונו במאמר מפני שאין לנו מהם מקורות הלכתיים בעניין (עי' לעיל, בפתחת המאמר). אך עדיין התרתי לעצמי להעיר בקצרה אודותם כאן, ולהביא את עדותם של שני סידורים, אחד מכל איזור:

אמירת 'פטום הקטורת' בנוסח הארוך ולאחריו משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה', מופיעה בסדר ברכת המזון עם זמירות לסעודות השבתות והמועדים ותפילות אחרות,

זיקת שני נוסחי 'פטום הקטורת' לשתי התפילות הנזכרות – הארוך לתפילת ערבית של חול והקצר לתפילת מוסף של שבת, עולה גם מצורות מנהג אחרות הקובעות זמנים אחרים לאמירת 'פטום הקטורת'. למנהג **צרפת-ב**⁸⁰ נאמר 'פטום הקטורת' בסופה של תפילת **מוסף** לשבת בלבד, ומנהג זה נותן שם את הנוסח **הקצר** בדווקא⁸¹, ומאידך, מנהג **פרובאנס** לומר 'פטום הקטורת' בסיומה של תפילת **ערבית** למוצאי שבת בלבד, העמיד שם את הנוסח **הארוך**⁸². נמצא אפוא,

כת"י פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 1912 (מתכ"י: F13069), בכתיבה **אשכנזית** מהמאה החמש-עשרה, דפים 276-78א. מסדרן של החטיבות שם אפשר, ש'פטום הקטורת' ומשנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה' נאמרו במוצאי שבת, כי הם הועתקו מיד אחרי מזמורים קמב ('לדוד, ברוך יי צורי'), סז ('למנצח בנגינות מזמור שיר') – דפים 75א-76ב – שנהוג לאומרם במוצאי שבת. אך מאידך, כל אופי החטיבה המחזיקה את העניינים הנזכרים מאופיינת בהבאת קטעי תפילה שונים ובלתי שייכים בכפיפה אחת, ומסופקני אם בכלל ניתן להסיק דבר מה מהצבת 'פטום הקטורת' ומשנת ברכות אחרי המזמורים הנאמרים במוצאי שבת. בנוסף לכך, איני יודע עד כמה חיבור ליטורגי זה משקף באמת את המנהג האשכנזי.

ולאזור אחר: בסידור תפילה כמנהג הרומניוטים (מנהג רומניא), כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 8°3318, מהמאה החמש-עשרה, בסופה של **תפילת ערבית לחול** (דפים 92א-93א), מופיעה הבקשה "ברוך אלהינו ואלהי אבותינו אשר בראנו לכבודו, והבדילנו מן התועים..." (בקשה המוכרת משאר המנהגים מסופה של תפילת שחרית בלבד!). ולאחריה משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה', וכל זאת בלא כל קשר ל'פטום הקטורת', שאינה נזכרת כלל בסידור כולו!

ראוי גם להזכיר, שלמנהג הרבה מסידורי איטליה (מנהג רומא), נאמרה משנת 'רבי אלעזר בן עזריה' בתפילת **שחרית**, בכלל פרקי הלימוד שנאמרו אחרי ברכת התורה, ושם נאמרה המשנה עם פתיחתה: "מזכירין יציאת מצרים בלילות", בשונה מכל המקורות האחרים (פרט לכמה מקורות מזרחיים יחידאיים, עי' להלן, ליד הערה 197); ראה: גרטנר, עיוני תפילה, עמ' 61-62 (חלק מקטעי האמירות והבקשות שבמנהג איטליה מופיע גם באחד מקטעי הגניזה, ראה: כת"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה Or.1080 1.48, דף 3ב). וכאן הבן עומד ותמה, מה טעם לומר את משנת 'מזכירין יציאת מצרים בלילות' קודם תפילת **שחרית**??

80 כאן ולהלן, הכינויים הם על-פי הסיכום דלעיל, סוף פרק ד.

81 כן למרבית מייצגי מנהג זה – **ארבעה-עשר** מתוך **ששה-עשר** הסידורים המתעדים את מנהג אמירת 'פטום הקטורת' בתפילת מוסף לשבת בלבד (עי' לעיל, ליד הערה 54 ואילך), ורק **שני** סידורים יחידאיים (המבורג 38, ומוסקבה 728) הביאו בתפילת מוסף לשבת את הנוסח הארוך.

82 על המנהג הפרובאנסאלי, ראה להלן, פרק ז. הנוסח הארוך מתועד בכל סידורי מנהג פרובאנס – **אחד-עשר** במספר – שברקתי (עי' להלן, ליד הערה 130 ואילך), וגם בחלק מסידורי קטלוגיה וספרד, שנמשכו אחר מנהג פרובאנס בנוגע לזמן אמירת 'פטום הקטורת'; ראה להלן, הערה 137.

כאן המקום להדגיש, שלא זו בלבד שסידורי פרובאנס הקפידו להביא את הנוסח הארוך של 'פטום הקטורת' אלא שלמנהגם הם הוסיפו בסופו (או, לחלק מהסידורים, סמוך

שכל אחת משתי צורות מנהג אלו תומכת באחת מצלעות מנהג **צרפת-ג** (=המנהג הצרפתי של 'מחזור ויטרי' וסייעתו): מנהג **צרפת-ב** מאשר את שייכות הנוסח

לסופו) קטע חדש, שמקורו – בשינויי לשון – בתלמוד ירושלמי, יומא, ד ה (דף מא ע"ד, בדפוס ויניציאה):

תנא: הקטיר כזית בחוץ, חייב; פחות מכזית בפנים, פטור. ר' ירמיה משום ר' זירא אמר: אף נפטרו הצבור ידי חובתן. ר' יוסף בר אבין ור' יוסי בר' זבידא אמרו: מדרקתני רישא 'הקטיר כזית בחוץ' וסיפא 'פחות מכזית בפנים פטור', מכלל, דלא נפטרו הצבור ידי חובתן (סידור כמנהג פרובאנס, כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 18690 [מתכ"י: F5060], דף 118b).

תוספת זו מופיעה גם בכמה סידורי קטלוגיה וספרד, שאימצו, כאמור, את מנהג פרובאנס בזמן אמירת 'פטום הקטורת' (עי' להלן, הערה 137), והיא גם ידועה לר' אהרן הכהן מנרבונה, בעל 'ארחות חיים', המסכם את המנהגים השונים בדבר זמני אמירת 'פטום הקטורת' (סיכום המבוסס על דברי ר' יהודה ב"ר יקר; עי' להלן, ליד הערות 166-165), ולאחר מכן רשם את המקורות החז"ליים מהם נלקטה חטיבת 'פטום הקטורת', למנהגו:

וסדר 'פטום הקטרת', בגמרא דכריתות, בפרק ראשון, בפזור, אך הלשון משתנה מעט, ואין שם 'פטמה לחצאין', ולא משנת בר קפרא, ולא **בריתא 'להקטיר כזית בחוץ'**, ובירושלמי דזרעים, במסכת ערלה, איתנהו. וכך כתב הבעל 'התמיד' ז"ל, ואני מצאתי אותו בירושלמי **דיומא**, בשלהי פרק 'טרף בקלפי', אך הלשון משתנה מעט [ארחות חיים, א, סדר תפלת מוצאי שבת, סי' י, דף סז ע"א. המוסגר נוסף על-פי ארחות חיים כת"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 666 [מתכ"י: F39338], דף 143א, המייצג את המהדורה הסופית של החיבור, ואינו בכתב-יד אחרים, אפילו לא בכת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 4° 12, Heb.], המשקף את המהדורה הכמעט-סופית של הספר, ראה שם, דף 95א. על מהדורות הספר ומייצגיו בכתב-היד, ראה הנסמן להלן, הערה 165).

גם בעל הפירוש ל'פוטום הקטורת' שהביא ר' אהרן הכהן מנרבונה מיד לאחר מכן (ארחות חיים, א, סדר תפלת מוצאי שבת, סי' יא, דף סז ע"א-ע"ד), אחז במנהג הפרובנסאלי להוסיף את הפיסקה הנזכרת בסוף 'פטום הקטורת', שכן גם פיסקה זו נתפרשה בפירושו (שם, דף סז ע"ג-ע"ד). פירוש זה הובא ב'ארחות חיים' כשהוא מיוחס ל**רמב"ם**: "פירוש פטום הקטורת אל הרמב"ם ז"ל" (שם, סי' יא, דף סז ע"א), אבל מכך שבפירוש הובאה התוספת הפרובנסאלית מוכרח שהפרשן הוא **בן פרובאנס**, שבה בלבד התהלך מנהג זה, ואינו **הרמב"ם**, הקרוב יותר לנוסח התפילה **הספרדי**, שאין בו תוספת זו (פרט לעד נוסח יחידי, המביא את התוספת בסגנון מקוצר; עי' להלן, סוף הערה 103). ואכן בכתב-יד אחרים יוחס הפירוש לר' **דוד קמחי**, הרד"ק, מגדוליה של **פרובאנס**, והוא גם נדפס על-שמו פעמיים משני כתב-ידים שונים, ראה: ח"מ הרווין, תורתן של ראשונים (בית נכות ההלכות), ב, פפד"מ תרמב, עמ' 60-63; קבץ דברים נחמדים: נעתקים מתוך כתבי יד עתיקים, הוסיאטין תרסב, עמ' א-ו. וכבר העירו על זהות פירוש הרד"ק ל'פטום הקטורת' לפירוש הנדפס ב'ארחות חיים', ראה: F.A. Talmage, *David Kimhi: The Man and the Commentaries*, Cambridge 1975, pp. 192-193; הרב מ"מ כשר, שרי האלף, מהדורה חדשה ומתוקנת, ירושלים תשמ"ד, עמ' תרסב. תודתי לפרופ' שמחה עמנואל שהפנני לכל הספרות הנוגעת לפירוש רד"ק הנזכר.

הקצר לתפילת מוסף של שבת, ומנהג פרובאנס מאשש את זיקת הנוסח הארוך לתפילת ערבית של חול, שכן בסופו של דבר, תפילת ערבית למוצאי שבת (בה) בלבד נאמר 'פטום הקטורת' למנהג הפרובנסאלי) היא במהותה תפילת ערבית לימות החול.

מאמר החיתום במנהג צרפת-ג מציף כמה שאלות. הבחירה לקבוע את משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה' בסיומו של 'פטום הקטורת' הנאמר בסופו של תפילת ערבית, ולא בזה הנאמר בסופה של תפילת מוסף לשבת, מובנת ביותר, שכן המאמר מדבר בחובת הזכרת יציאת מצרים בלילות, ונאה הוא להיקבע בתפילת הלילה ולא בתפילת מוסף הנאמרת ביום. אך יש להבין, מדוע בכלל הוצרכו להנהיג את אמירתה בסופה של תפילת ערבית? האם מצות הזכרת יציאת מצרים בלילות היתה רפויה בקרב הצבור עד שנוקקו לקבוע את דברי רבי אלעזר בן עזריה כדי להעמידה ולאששה? ואם כן, היה להם, לכאורה, לקבוע את האמירה קודם ההזכרה בפועל, היינו, קודם תפילת ערבית? ועוד, כיצד ארע הדבר, שאמירת משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה' נתקבעה דווקא אצל אותם שנהגו לומר 'פטום הקטורת' פעמיים, בסוף תפילת ערבית לחול ובסוף תפילת מוסף לשבת (=מנהג צרפת-ג), ולא גם אצל בעלי מנהג צרפת-א, שאמרו 'פטום הקטורת' בכל לילות החול אך לא בסיומה של תפילת מוסף לשבת? הרי בנוגע לאמירת 'פטום הקטורת' בכל לילות החול – מנהגם זהה לחלוטין!⁸³ אין בידי מענה לשאלות אלו⁸⁴, ונמשיך בתיאור גופו של מנהג אמירת 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית.

1. ספרד

לפני שנמשיך לשכנתה של צרפת מדרום – פרובאנס, נתעכב מעט על המנהג בספרד.

לעיל הובאו דברי חכם אשכנזי אנונימי על המנהג ב'אספמיא', היא ספרד: "באספמיא אומרים אותו [=את 'פטום הקטורת'] ערבית ושחרית"⁸⁵. ומכאן מסתבר שדברי ר' אברהם ב"ר נתן הירחי (ראב"ן הירחי), על "מקומות שאומרים

83 שאלה נוספת הנוגעת למאמר החיתום במנהג צרפת-ג, מדוע הושמטה פתיחת המשנה: "מזכירין יציאת מצרים בלילות", תעלה להלן, ליד הערה 197.

84 אמנם אפשר, שהסיבה שמשנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה' לא נקבעה לפני תפילת ערבית וקודם הזכרת יציאת מצרים, נובעת מהמנהג הצרפתי להתפלל ערבית מבעוד יום ולשוב ולקרוא קריאת שמע אחר צאת הכוכבים (כשיטת כמה מהראשונים; עי' לעיל, הערה 8, ובמיוחד מאמרו של י' כץ הנסמן שם), ורק אז קיימו את חובת הזכרת יציאת מצרים בלילות, ונמצא אפוא, שאמירת משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה' קדמה להזכרה בפועל.

85 לעיל, ליד הערה 2. וראה גם במובא שם, ליד הערות 4, 6.

'פיטום הקטורת' בבוקר ובערב, שכך היתה מצוותו, ומתחיל בפרשת הקטורת⁸⁶, מתייחסים לספרד, שכן הוא חיבר את ספרו בטולדו שבספרד. המנהג לומר 'פטום הקטורת' בשחרית ובערבית של כל יום עולה ממקור ספרדי נוסף, מאוחר יותר. כן כותב ר' ישראל אלנקאווה (נהרג בשנת ה'קנא, 1391) בנוגע לתפילת ערבית של חול:

...ואומר שליח צבור קדיש עד 'למעלה', ומתפללין שמונה עשרה. ואחר שמסיימין את התפלה, אומר שליח צבור קדיש, 'תתקבל', 'יהא שלמא' וכו'. ונהגו לומר **'פיטום הקטורת' בבוקר ובערב**, זכר למקדש. אבל 'השירות שהיו אומרים הלויים בבית המקדש', לא נהגו לומר אותם כי אם בבוקר, שהקרבנות היו מקריבים אותם בבוקר ובערב, אבל השיר לא היתה מצותו אלא בבוקר⁸⁷.

המנהג הספרדי גם מבצבץ מ'ספר הזוהר', שנתגלה בסוף המאה השלוש-עשרה⁸⁸, וכמאה וחמשים שנה לאחר מכן מעיד ר' אברהם סבע, ממגורשי ספרד: **"אנו אומרים הקטורת בכל יום, בבקר ובערב**, אחר כל התפלה"⁸⁹. אבל דברי מגורש

86 ספר המנהיג, הלכות תפילה, עמ' קכ. מנהג אמירת 'פטום הקטורת' בבוקר ובערב בכל יום, נזכר, כאמור, גם בסידורו של רב עמרם גאון (ע"י לעיל, ליד הערות 40, 42 ובהן), אלא שכנראה אין מדובר בעדות אוטנטית המתעדת את המנהג הבבלי, העומד ביסוד ההלכה הספרדית.

87 מנורת המאור לר' ישראל אלנקאווה, ב, פרק התפילה, הלכות תפילה, מהדורת ה"ג ענעלאו, ניר-יורק תרפט, עמ' 177.

לא נראה שדברי ר' ישראל אלנקאווה הם רק העתקה מסידורו של רב עמרם גאון וממילא אינם מייצגים את המנהג המעשי של ספרד, כפי שנהג ר' יעקב 'בעל הטורים' (ע"י להלן, הערה 93), שכן ר' יעקב 'בעל הטורים' מודיע במפורש שהוא מעתיק את דבריו מסידורו של רב עמרם גאון, וגם לשונו זהה לנאמר בסידור, ואילו דברי ר' ישראל אלנקאווה נאמרו בסתם וגם שונים משמעותית מלשון הסידור.

88 ראה ספר זוהר, ח"ב, דף ר"ט ע"א: "האי מאן דדינא רדיף אבתריה, אצטריך להאי קטורת ולאתבא קמי מאריה, דהא סיועא איהו לאסתלקא דינין מניה, ובהאי ודאי מסתלקין מיניה אי הוא רגילא בהאי לאדכרא תרין זמנין ביומא, בצפרא וברמשא, דכתיב: 'קטרת סמים בבקר בבקר', וכתיב: 'בין הערבים יקטירנה'... בההוא אתר דלא אדכר בכל יומא עוברא דקטרת - דינין דלעילא שריין ביה, ומותנין סגיאן ביה, ועמין אחרנין שלטין עליה...". ומכך נראה, שהכותב הכיר מנהג פעיל לפיו אמרו 'פטום הקטורת' פעמיים ביום, "בצפרא וברמשא" (=בבוקר ובליילה, בהנחה ש'ברמשא' הוא 'לילה' ולא 'ערב', והכוונה לתפילת המנחה. ראה: הרב מ' שפילמן, תפארת צבי: על ספר זוהר, ו' תצוה-פקודין, ניר-יורק תשסג, עמ' רעה). וראה: י"מ תא-שמע, הנגלה שבנסתר: לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר, מהדורה מורחבת, ישראל 2001, עמ' 59, סעיף 6.

89 ר' אברהם סבע כותב את הדברים בפירושו על התורה. ראה: צרור המור, א, שמות ל ז, מהדורת הרב ב' ויכלדר, בני-ברק תשנ, עמ' תסא. ומשם העתיקו ר' שבתאי סופר

אחר, ר' יהודה כאלץ: "ונוהגין לומר 'פטום הקטורת' בבקר ובערב, זכר למקדש"⁹⁰, הועתקו, מילה במילה כמעט, מ'מנורת המאור' לר' ישראל אלנקאווה, כשם שהעתיק משם את שאר החטיבות ההלכתיות של ספרו⁹¹. אלו המקורות – המעטים למדי – המזכירים את המנהג הספרדי לומר 'פטום הקטורת' בתפילות שחרית וערבית בכל יום, ופרט להם אינני מכיר תיעוד נוסף למנהג. לא זו בלבד שזכר המנהג נעלם לחלוטין מספרות ההלכה והמנהג הספרדית⁹², כמו ספריהם של ר' יעקב 'בעל הטורים' (נכתב בשנים

מפרעמישלא בסידורו, ראה: סדור [...] מה"ר שבתי סופר, א, הקדמה הפרטית, סי' ל ('מאמר פטום הקטורת'), מהדורת הרב י' סץ (ואחרים), מהדורה תנינא, בלטימור תשסג, עמ' 117. אצטט בשלמות את דברי ר' אברהם סבע:

וצוה להקטירו בבקר ובערב, כדי לסלק מדת הדין של לילה ומדת הדין של בין הערבים... ומזה הטעם בעצמו **אנו אומרים הקטורת בכל יום ויום, בבקר ובערב, אחר כל התפלה**, לפי שהקטורת היא חותם הכל וקישור הכל. וחזותם התפלה היא הקטורת, שמקשר כל התפלה ועושה ממנה עטרה וקושרה כתר לקונו יתברך.

אמנם אין הדבר מוחלט שעדותו של ר' אברהם סבע מתייחסת לספרד ולא למרוקו. ר' אברהם נולד בספרד ועשה שם עד הגירוש הגדול מספרד (בשנת ה'רנב, 1492), אז גלה לפורטוגל, ממנה גורש כמה שנים מאוחר יותר (בשנת ה'רנח, 1498). את פירושו לתורה, 'צור המור', הוא כתב עוד בהיותו בספרד ובפורטוגל, אך הוכרח לגנוז אותו ואת שאר חיבוריו ולהשאירם בפורטוגל בשעת הגירוש, וכשהגיע למרוקו הוא שב ושיחזרו מזכרונו. ראה על כך: צור המור, א, פרקי מבוא, עמ' 4-8, 13-17. והגם שר' אברהם סבע מתאר את כתיבתו המחודשת של פירושו כשיחזור החיבור האבוד, אין ספק שבפירוש המשוחזר נוספו דברים שנתחדשו לו אחרי צאתו מפורטוגל, ואפשרי להניח – הגם שכמובן, אין כל הכרח לכך! – שדבריו הנוכחיים נוספו במהדורה המשוחזרת בלבד וממילא הם מתארים את המנהג שנתקיים **במרוקו**!

ספר המוסר, פרק רביעי, קושטאנטינה רצו, עמ' קז: "ונוהגין לומר 'פטום הקטורת' בבקר ובערב, זכר למקדש, אבל 'השירות שהיו הלויים אומרים בבית המקדש' – לא היו אומרים אותן כי אם בבקר, כי הקטורת היו מקטירין אותו בבקר ובערב, אבל השיר לא היה מצותו כי אם בבקר". ספרור העמודים על-פי מהדורת הצילום של מהדורת קושטאנטינה, שיצאה לאור בירושלים תשלג. במהדורת מנטובה שכ-שכא, מצויה המובאה בדף מט סע"א. לתולדות ר' יהודה כאלץ, ראה: הרב א"י ורטהימר, 'מבוא הספר', בתוך: ספר המוסר, ירושלים תשלג (מהדורת צילום הנזכרת), עמ' יא-טו; משיח אלמים: פירוש לפירוש רש"י מהרב הגדול רבי יהודה [...] כלץ, מהדורת הרב מ' פיליפ, פתח-תקוה תשסא, מבוא, עמ' 3 ואילך.

ראה על כך: מנורת המאור לר' ישראל אלנקאווה, ג, מהדורת ה"ג ענעלאו, ניו-יורק תרצא, מבוא, עמ' 56.

לא ידועה לי סקירה מלאה על הספרות ההלכתית שנכתבה בספרד. ועל סקירה תמציתית בנוגע לזו שנכתבה במאה הארבע-עשרה, ראה: גלינסקי, ארבעה טורים, עמ' 87-93. ברשימת החיבורים הבאה התייחסתי רק לכאלו העוסקים בענייני התפילות בפירוש מספיק המחייב את התייחסותם למנהגי אמירת 'פטום הקטורת', במידה והם נהגו

ה'ע"ז, 1315-1330)⁹³, ר' חיים ב"ר שמואל מטולדו (תחילת המאה הארבע-עשרה)⁹⁴, ר' דוד אבודרהם (חתם את ספרו בשנת ה'ק, 1340)⁹⁵, ר' מנחם אבן-זרח (ה'ע-קמה, 1310-1385)⁹⁶, ר' שמואל ב"ר צדוק אבן-שושן (המחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה)⁹⁷, ור' יצחק אבובה (השני; נולד ה'קצג,

במקומם. בכל ההפניות דלהלן אציין למקומות בהם נידונו סופן של תפילות שחרית וערבית לחול ולמוצאי שבת.

93 בנוגע לסופן של תפילות שחרית וערבית לחול הוא רק מעתיק את דברי רב עמרם גאון בסידורו, ותו לא. ראה: טור, או"ח, סי' קלג, רלז. ואין בכך, כמובן, כדי ללמד שכן היה המנהג בספרד. ובקשר לתפילת ערבית של מוצאי שבת הוא לא כתב מאומה, ראה שם, סי' רצה.

גלינסקי, ארבעה טורים, עמ' 81-82, קבע את זמן תחילת כתיבת 'טור' אורח חיים לסביבות השנים ה'ע"ה-פ (1315-1320). אך חשבונו של גלינסקי מבוסס בעיקר על השערת ד' זפריני (במאמרו 'פסקי הרא"ש: סדרם, זמנם ויחסם לתשובותיו ולתוספותיו', דיני ישראל, י-יא [תשמד], עמ' שנו-שנט), שפסקי הרא"ש למסכת ברכות נכתבו עד שנת ה'פ"א/פב (1321/1322), דבר המבוסס – בין היתר – על ההשערה שהרא"ש נפטר בשנת ה'פ"ז (1327), השערה שכנראה אין לה יסוד (ראה: שאלות ותשובות זכרון יהודה לר' יהודה בן הרא"ש, מהדורת הרב א"י חבצלת [ואחרים], ירושלים תשס"ה, מבוא, עמ' 27-28), ובנפילת היסוד נופל עמו הבניין, ויש להקדים בכמה שנים את חתימת פסקי הרא"ש למסכת ברכות וממילא את תחילת כתיבת 'טור' אורח חיים, ולא רחוק אפוא מלקובעו לסביבות שנת ה'ע"ה (1315), וכתיבת החיבור כולו נמשכה, כמובן, שנים לא מעטות, ראה: גלינסקי, ארבעה טורים, עמ' 81-82: "סביר להניח, שר' יעקב שקד על כתיבת ספרו זמן ממושך, וככל הנראה לא הוציאו לריבם עד אחר פטירת אביו... [ו]גם לאחר פרסום ספרו, שב ותיקן והוסיף בו דברים עד שנותרו האחרונות". וראה בהערות שם.

94 ראה: צרור החיים: בעניני התפלה, הברכות והמועדים, הדרך הראשון (משפטי התפלה), סי' יג, מהדורת הרב ש' חגי-ירושלמי, ירושלים תשכו, עמ' טז-יח.

95 הוא מזכיר רק את המנהג לומר 'פטום הקטורת' בסיומה של תפילת שחרית לחול, ובנוגע למוצאי שבת הוא מעתיק את דברי ר' אברהם ב"ר נתן הירחי (עי' להלן, ליד הערה 170), כרגילותו בכל ספרו, וכמובן אין הדבר מלמד מאומה על המנהג בספרד. ראה אבודרהם, סדר שחרית של חול ופירושה, מהדורת הרב ש' קרויזר, ירושלים תשכג, עמ' קכד-קכו; שם, סדר מוצאי שבת, עמ' קצא. במקום האחרון הוא כותב: "וכתב אבן הירחי: נהגו בפרובנצא לומר אלו הפסוקים 'אין כאלהינו' ו'פטום הקטורת', והטעם...". ומשם עבר העניין, בשינויים ושלא בשמו של ראב"ן הירחי, לספר 'אגרת הטעמים' שנערך וקוצר מ'ספר אבודרהם', ראה: אגרת הטעמים: חיברו חד מקמאי והוא קיצורו של האבודרהם' [...], סדר ערבית למוצאי שבת, מהדורת נ' מזרחי, נוה-דניאל תשסד, עמ' 117.

96 ראה: צדה לדרך, מאמר ראשון, כלל ראשון, פרקים שלושים ושבעה ושלושים ושמונה, סביוניטה שכו, דף מד ע"א – מה ע"א. על ר' מנחם אבן-זרח וספרו 'צדה לדרך', שכתבו בשלהי חייו בעיר טולדו, ראה: ש' איידלברג, בנתיבי אשכנז: מחקרים בקורות יהודי אירופה בימי הביניים, ניו-יורק תשסא, עמ' 204-226.

97 חכם זה קיצר את חלק 'אורח חיים' מספר ה'טור' ולפעמים שילב הוספות שונות. בסיומה של תפילת שחרית לחול הוא כותב: "ויש מקומות שאומרים 'פטום הקטורת' או 'תאנא

1433)⁹⁸, אלא אפילו המקורות הספרותיים מהם שאב ר' ישראל אלנקאווה לספרו – שותקים לגמרי בכל הנוגע למנהגו. כן ספר 'מצות זמניות', לר' ישראל ב"ר יוסף הישראלי מטולדו (נפטר בשנת ה'פב, 1322) – שר' ישראל אלנקאווה רגיל להעתיק ממנו את החטיבות ההלכתיות ששילב בספרו – אינו מזכיר את המנהג⁹⁹, וכן גם ספר 'מנורת המאור' לר' יצחק אבוהב (הראשון), ממנו העתיק ר' ישראל אלנקאווה חלקי אגדה ומדרש רחבים¹⁰⁰.

דבי אליהו. ואומר קדיש דרבנן, ואומר 'עלינו לשבח'... (כת"י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 444 [מתכ"י: F4467], דף 24ב). אך בדבריו לתפילת ערבית לחול ולמוצאי שבת (שם, דפים 44ב-45א, 55א-ב) הוא לא כותב כלום על 'פטום הקטורת', ובכך סטה במעט מן החיבור אותו הוא בא לקצר; השווה לעיל, ליד הערה 93 ובה. לתולדות ר' שמואל אבן-שושן ועיבודו ל'אורח חיים', ראה: גלינסקי, ארבעה טורים, עמ' 90 הערה 63, ובכלל הספרות הנרשמת שם. קביעת זמנו של המקצר היא לפי גלינסקי, שם, עמ' 89-90. את הודעתו שהוא לא בא אלא לקצר את ספר 'טור אורח חיים' בלא לנטות ממנו הוא מודיע בפתחתו, אחרי שמסביר את הצורך לקצר ספרי הלכה לתועלת הצבור הרחב: "על כן, על כל דברי האגרת הזאת, מלאני לבי, אני שמואל ב"ר צדוק זצ"ל בן שושאן, לבוא במשעול הקיצור לספר הנכבד הנקרא 'אורח חיים', שחבר הרב ר' יעקב בן כבוד מרנא ורבנא הרא"ש ז"ל, ואעמוד לזרות ולהבר, וברתי אוכל מתוך אוכל, גם הקדמתי ואיחרתי כפי הצורך, אך כוונת המחבר ז"ל ערוכה בכל ושמורה, צרופה וטהורה, לא נכחד ממנה דבר. גם כי כל דברי בלשון קדש בא ומבואר באר הטב" (כת"י פריס 444, הנזכר, דף 1א). ועל דרכו להוסיף, פה ושם, מעט הוספות, דנתי במקום אחר (בכתובים).

98 בביאורו ל'טור', חלק 'אורח חיים', הוא מתייחס רק לאמירת 'פטום הקטורת' בסיומה של תפילת שחרית. ראה ביאור לטור אורח חיים מאת רבינו יצחק אבוהב, סוף סי' קלג, מהדורת הרב ה' רבינוביץ, מהדורה שנייה מתוקנת, 'ירושלים תשסג, עמ' קכא: "ויש אומרים אחר כך 'פטום הקטרת', ואין לאמרו אלא מתוך הכתב, שמא יחסר אחד מהסמנים, וחייב מיתה בקריאה כמו בהקטרה. ואולי שמזה הטעם אין אומרים אותו בקצת מקומות, אע"פ שאומרים פרשת הקרבנות".

99 אלא רק ציין, ש'אם ירצה' הוא יכול לומר 'פטום הקטורת' בסיומה של תפילת שחרית לחול. ראה ספר מצות זמניות, הלכות תפילה, מהדורת הרב מ"י הכהן בלוי (יחד עם: ספר הפרדס לר' אשר ב"ר חיים ממונתשון וספר השולחן לר' חייא ב"ר שלמה מברצלונה), ניו-יורק תשמ"ה, עמ' תיח: "ונהגו בני אדם עוד, לקרוא בכל יום מימי השבוע, אחר התפלה, מזמור שהיו אומרים הלויים במקדש באותו היום... ויאמר אחד כך, אם ירצה, 'פטום הקטורת'...". לתולדות ר' ישראל הישראלי, ראה: נ' אילן, 'רדיפת האמת' ו'דרך לרבים': עיונים במשנת ר' ישראל הישראלי מטולדו, ע"ד, ירושלים תשנ"ט, עמ' 48-57 (בנוגע למועד פטירתו, ראה שם, עמ' 46-47). ועל שימוש המרובה של ר' ישראל אלנקאווה בספר 'מצות זמניות', ראה: נ' אילן, "האיש אשר זה הספר בידו, לספר אחר לא יצטרך": עיון בספר 'מצות זמניות' לר' ישראל הישראלי מטולדו, תעודה, טז-יז (תשס"א), עמ' 119-120.

100 ראה: ר' יצחק אבוהב, מנורת המאור, מהדורת י' פריס-חורב, ירושלים תשכ"א. מנהג זה מתאים להופיע שם, בנר שליש, כלל שליש, עמ' 205 ואילן, העוסק בסדר התפילה שבכל

ולא זו בלבד, אלא גם סידורי מנהג ספרד אינם מאמתים מנהג זה על אדמת ספרד. בדקתי עשרים ואחד סידורים כתבי-יד כמנהג ספרד¹⁰¹, שנבחרו באופן אקראי, ואלו התוצאות: **שבעה** סידורים לא הביאו כלל את 'פטום הקטורת', לא בסופה של תפילת שחרית לחול, לא בסופה של תפילת ערבית, לחול, לשבת ולמוצאי שבת, ואף לא בסופה של תפילת מוסף לשבת או במקום אחר¹⁰²; **עשרה**

יום, ובמיוחד בעמ' 248-249, שם נידונה סיום תפילת שחרית לחול. ולכך ש'מנורת המאור' לר' ישראל אלנקאווה שאב רבות מספרו של ר' יצחק אבוהב, ראה: י"מ תא-שמע, 'חידת ספר 'מנורת המאור' ופתרונה', בספרו: כנסת מחקרים, ב, 'ירושלים תשסד, עמ' 202-208.

101 סך הסידורים כתבי-היד, כאן ולהלן בסמוך, מתייחס רק לסידורים שהביאו בשלמות את כל התפילות הנוגעות לענייננו, שבנוסף לאלו גם בדקתי סידורים שלא שררו בשלימותם, או כאלו שלכתחילה הביאו רק חלק מהתפילות הנוגעות לענייננו, שהם, כמובן, לא יכולים לשמש כעדים לנידוננו, ועל כן לא מניתי אותם כלל.

גם כאן, בכל הנוגע לזיהוי נוסח הסידורים, סמכתי על קטלוג מתכ"י. כל הסידורים שנשמו להלן זהו שם כ'מנהג ספרד', כהגדרה כללית, פרט ליחידים שזוהו 'מנהג קטלוגיה' (מנהג תת-ספרדי), והקפדתי לציין זאת בכל אחד מהם.

102 הפנייתי לדפי כתבי-היד ניתנו כאן כסדר הזה: סוף תפילת שחרית לחול; סוף תפילת ערבית לחול; סוף תפילת מוסף לשבת; סוף תפילת ערבית למוצאי שבת. ב'סוף תפילת שחרית' התכוונתי, בדרך-כלל, לחטיבת התפילות שמאחרי 'ובא לציון גואל' ועד תפילת מנחה; וכ'סוף תפילת ערבית למוצאי שבת' החשבתי את כל החטיבה הליטורגית שמאחרי ברכת 'אתה חוננתנו' ו'יהי נועם', והיא כוללת, בדרך כלל, כמה פיוטי הברלה, ברכות ההברלה ופסוקי 'ויתן לך', שכל אלו נאמרו, למנהגם, בבית הכנסת, כמוכח מהקדיש ומתפילת 'עלינו לשבח' המופיעים בסיומה של החטיבה. אמנם הוספתי לבדוק גם שלא בארבעת סיומי התפילות הנזכרות, מחשש, שמא 'פטום הקטורת' הובא באופן חריג במקום אחר, ולאמיתו של דבר, את מרבית הסידורים הבאים בדקתי בפרוטרוט, מתחילתם ועד סופם, אך לא ראיתי צורך לציין אלא את מקומם של סיומי התפילות הנזכרות בלבד.

ואלו הם סידורי התפילה כמנהג ספרד שלא הביאו כלל את 'פטום הקטורת': (א) פריס, הספרייה הלאומית 591 hebr. (מתכ"י: F10551), דפים 59-63, 69א, 92ב, 95א-99ב. בסופה של תפילת שחרית לחול נרשם: 'אין כאלהינו' (דף 59) 'אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא...' (דף 60א) 'שיר של יום' (דף 60א ואל"ך), ותו לא (המאה השלוש-עשרה). (ב) אוקספורד, ספריית הבודליאנה 27 Laud. Or. (מתכ"י: F16595), דפים 273-289א, 121א, 122ב (המאה הארבע-עשרה). (ג) ניו-יורק, בית המדרש לרבנים 5445 Ms. (מתכ"י: F37209), דפים 223-228ב, 32א, 52א, 53-55ב (המאה הארבע-עשרה). (ד) ניו-יורק, בית המדרש לרבנים 4674 Ms. (מתכ"י: F21660), דפים 78א-85א, 95ב, 119ב-119א, 120א-123א. כאן הובא 'אין כאלהינו' בסופי תפילות שחרית לחול ומוסף לשבת (דפים 83א, 119ב-119א), אך בלי 'פטום הקטורת' (המאה הארבע-עשרה והחמש-עשרה). (ה) פרמה, ספריית הפלטינה 1911 Parm. (מתכ"י: F13068), דפים 223-226ב, 28ב, 39ב, 40ב-42א (המאה הארבע-עשרה והחמש-עשרה). (ו) אוקספורד, ספריית הבודליאנה 24 Can. Or. (מתכ"י: F16598), דפים 28ב-37ב,

339, 349, 350-352. בדף 352, אחרי 'ויתן לך' הובא 'אין כאלהינו' (בפתיחה 'מי כאלהינו'), ללא 'פטום הקטורת' (מנהג קטלוניה; המאה החמש-עשרה). (ז) אוקספורד, ספריית הבודליאנה 9 Bodl. Or. (מתכ"י: F16597), דפים 42-45, 71, 63, 76-א-ב. בסופה של תפילת שחרית לחול הובא 'אין כאלהינו' (דף 49-א-ב), אך בלא 'פטום הקטורת' (המאה החמש-עשרה והשש-עשרה).

בנוסף לאלו, 'פטום הקטורת' לא הובא בסידורים אחרים כמנהג ספרד, אך מדובר בסידורים שלא שרדו בשלימותם, או בכאלו שמכתחילה הביאו רק חלק מהתפילות הנוגעות לענייננו, וממילא אין העולה מהם משמש כעדות גמורה אלא רק כסניף בעלמא (משום כך מספרי אותם מחדש, בתוספת כוכבית): (*א) פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 1780 (מתכ"י: F13006), דפים 49-61 (סוף תפילת שחרית לחול), 66א (סוף ערבית לחול), 87-א-ב (סוף מוסף לשבת), ותפילת ערבית למוצאי שבת חסרה בכתב-היד (המאה הארבע-עשרה). (*ב) ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 8235 (מתכ"י: F53113), דפים 45א (סוף מוסף לשבת), 50-57 (סוף ערבית למוצאי שבת). אין בסידור תפילות לימי החול (המאה החמש-עשרה). (*ג) ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4365 (מתכ"י: F25267), דפים 83 (סוף מוסף לשבת), 85-90א (סוף ערבית למוצאי שבת. בסיום 'ויתן לך' נרשמה אמירת "וואין קדוש כיי", עד 'כי עת לחננה כי בא מועד', היינו, 'אין כאלהינו' – שלנוסחתם נפתחה ב'וואין קדוש' – בלא 'פטום הקטורת'). הסידור פותח ב'בקשות' לימות השבוע (דפים 10-11) ו'סדר מעמדות' (דפים 10-49א), שחלק מהם הועתק גם 'פטום הקטורת' (דפים 21-23א). אחרי המעמדות באות תפילות השבת, ולא הועתקו התפילות לימי החול (המאה החמש-עשרה).

כאן המקום לציין פרט חשוב: כמעט כל שבעת סידורי ספרד הנזכרים שהשמיטו לגמרי את 'פטום הקטורת' (ואני מתייחס לסידורים השלמים בלבד) הקפידו להביא בסופה של תפילת שחרית לחול את המזמורים שנאמרו כ'שיר של יום' בבית המקדש, ואציינם לפי האות הסידורית שקבעתי להם למעלה: (א) דפים 263-258; (ב) דפים 75-81א; (ג) דפים 25-26; (ד) דפים 79-82; (ה) דפים 24-26; (ז) דפים 44-49א. יוצא מן הכלל הוא כת"י (ו), דפים 28-37, שהשמיט גם את 'שיר של יום'. ששת סידורים אלו מתעדים את מנהג אמירת 'שיר של יום' בכל יום (בסיומה של תפילת שחרית), בלא אמירת 'פטום הקטורת', ותיעוד זה מאשש את המנהג הנרמז אצל ר' מאיר אבן-גבאי, ממגורשי ספרד, בספרו שכתב בשנת ה'רס"ז (1507):

ונהגו לומר בכל ימי השבוע השיר שהיו אומרים הלויים על הדוכן במקדש... להורות שסדר התפלה כסדר הקרבן, כי התפילה עתה מקום הקרבן בזמן הבית... וכבר ידעת, כי בכל יום היו מקטירים קטורת סמים, בבקר ובערב, והקרבן הזה עולה מאוד משאר קרבנות, כי על ידו היו המאורות נקשרים זה בזה, והוא היה פותח שערי עולם הרחמים, ולזה צריך לומר בכל יום פרשת הקטורת והבריאת השנויה בפרק א' דכריתות ובירושלמי דיומא פרק 'טרף בקלפי'... (תולעת יעקב, 'סוד תפילת שחרית', קושטניינה ש"כ, עמ' 65 [הספר ע"פ העותק הדיגיטלי שבתוכנת 'היברובוקס', מס' 45286, שבמהדורה הנדפסת אין ספרור עמודים]; מהדורת ווארשא תרנ"ו, דף כא ע"א-ע"ב. המחבר כתב את ספרו בהיותו בן עשרים ושש שנה, ראה: שם, מהדורת

סידורים אחרים הביאו את 'פטום הקטורת' פעם אחת בלבד, בסיומה של תפילת שחרית לחול, ולא בשום תפילה נוספת¹⁰³; **שלושה** סידורים אחרים – רובם

קושטנטינה, עמ' 157; מהדרות ווארשא, דף מז ע"ג-ע"ד, והוא נולד בשנת ה'רמ, 1480).

תן לכך, שבנוגע לאמירת 'שיר של יום' נקט המחבר בלשון **'ונהגו לומר'**, מנהג פעיל וקיים, אך לא כן בנוגע לאמירת 'פרשת הקטורת', אותה הוא אינו מתאר כמנהג פעיל אלא רק מודיע את חובת אמירתה: **"צריך לומר בכל יום פרשת הקטורת..."**. נראה אם כן, שמנהג קהילתו של ר' מאיר אבן-גבאי – שגורש מספרד בהיותו נער צעיר, וכנראה המשיך לחיות בסביבה ספרדית – היתה תואמת לצורת המנהג הספרדית העולה מששת הסידורים הנזכרים, לפיה אמרו 'שיר של יום' בכל יום, אך לא 'פטום הקטורת'. בהערה זו ניתנו הפניות לרפי כתבי-היד כסדר הזה: 'פטום הקטורת' בסוף תפילת שחרית לחול (בגופן מודגש); סוף תפילת ערבית לחול; סוף תפילת מוסף לשבת; סוף תפילת ערבית למוצאי שבת (להגדרת 'סוף' תפילה זו, עי' לעיל, הערה 102, בתחילתה). מספור כתבי-היד ממשיך את המספור שבהערה קודמת: (ח) פרמה, ספריית הפלטינה 29 Parm. (מתכ": F27554), דפים **א50-ב**, 55א, 72א, 73א-76 (המאה הארבע-עשרה). (ט) ציריך, הספרייה המרכזית 125 Heid. (מתכ": F2667), דפים **א50-ב54**, 62א, 92א, 94א-100א (המאה הארבע-עשרה). (י) אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. Add. Oct. 18 (מתכ": F16594), דפים **א44-ב45**, 50ב, 74א, 87ב-91ב. אחרי ערבית למוצאי שבת הובא 'אין כאלהינו' (דפים 91א-ב) בלי 'פטום הקטורת' (מנהג קטלוגי; המאה הארבע-עשרה). (יא) פרמה, ספריית הפלטינה 1738 Parm. (מתכ": F12964), דפים **א53-ב54**, 68א, 89ב, 91א-96א (מנהג קטלוגי; המאה הארבע-עשרה והחמש-עשרה). (יב) לונדון, הספרייה הבריטית 5866 Or. (מתכ": F6524), דפים **א68-ב69**, 71א, 86ב-87א, 87ב-89 (המאה החמש-עשרה). (יג) ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4067 (מתכ": F24969), דפים **א78**, 83ב, 96ב, 97ב-99ב. בסוף תפילת מוסף לשבת (דף 96) נרשם: "ואומרים 'אין כאלהינו, אין כאדוננו וגו', וקדיש 'על ישראל ועל רבנן', ואומרים 'עלינו לשבח', ונפטרינ לבתיהם לשלום". אך כמובן, 'אין כאלהינו' אינו בהכרח כולל את 'פטום הקטורת', ואילו למנהגם נאמר שם גם 'פטום הקטורת' היה המעתיק רושמו במפורש (המאה החמש-עשרה). (יד) פרמה, ספריית הפלטינה 1917 Parm. (מתכ": F13073), דפים **א21-ב20**, 35ב, 79א, 80ב+65א-67 (הדפים נכרכו בבלבול). בסוף תפילת מוסף לשבת מופיעה ההודעה: "אין כאלהינו אין כאדוננו וגו', כבר כתבתיו בסוף תפילת החול, ב'אין קדוש כ"א'. תם. קדיש 'על ישראל', וכאמור, אמירת 'אין כאלהינו' אינה מענייננו (המאה החמש-עשרה). (טו) פרמה, ספריית הפלטינה 2072 Parm. (מתכ": F13149), דפים **א28-ב29**, 33ב, 50ב, 51ב-53א. גם כאן נרשם בסוף תפילת מוסף לשבת (דף 50): "ואומר 'אין כאלהינו' וגומר" (המאה החמש-עשרה). (טז) פריס, הספרייה הלאומית 592 hebr. (מתכ": F10552), דפים **א116-ב114**, 122ב, 142א, 143ב-147א (נכתב בשנת ה'רמד, 1484). (יז) אמסטרדם, ספריית עץ חיים 25 47 E (מתכ": F3631), דפים **א71-ב72** (קטוע בסופו), 82ב, 107א, 110ב-111א (המאה החמש-עשרה והשש-עשרה).

בסידורים ספרדיים נוספים הובא 'פטום הקטורת' בסופה של תפילת שחרית לחול ולא באף תפילה נוספת, אך מדובר בסידורים קטועים או כאלו שמכתחילה לא הקיפו את כל התפילות וממילא אין הכרח לראותם כמתעדים את צורת המנהג שלפנינו. ואלו

כמנהג קטלוניה – הביאו את 'פטום הקטורת' רק בתפילת ערבית למוצאי שבת¹⁰⁴, דבר התואם את מנהג פרובאנס שיתואר בהמשך¹⁰⁵; וסידור אחד, שכנראה הושפע ממנהג חוץ-ספרדי, מציג מנהג-כלאים חריג: אמירת 'פטום הקטורת' גם בסיומה של תפילת שחרית לחול וגם בסופה של תפילת ערבית למוצאי שבת¹⁰⁶.

הם הסידורים (המשכתי את מספור הסידורים הקטועים שהתחלתי בהם בהערה קודמת): (ד*) לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27126 (מתכ"י: F5800), דפים A67-68, 92א, וסוף תפילת מוסף לשבת ותפילת ערבית למוצאי שבת חסרים בכתב-היד, שיש בו דילוג מקריאת התורה שאחרי שחרית לשבת עד אמצע הגדה של פסח – דפים 106ב-107א (המאה הארבע-עשרה). (ה*) ניר-יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4364 (מתכ"י: F25266), דפים B31-B32, A56-57; הציון האחרון מתייחס לסוף תפילת מוסף לשבת, כי סוף תפילת ערבית לחול ותפילת ערבית למוצאי שבת חסרים בכתב-היד, ע"י שם, דף 241 (המאה החמש-עשרה). (ו*) פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 2207 (מתכ"י: F13383), דפים B32-B33, A56; גם כאן הציון האחרון מתייחס לסוף תפילת מוסף לשבת, שכותב הסידור השתדל לצמצם ולחסוך בהעתקה (כמתואר בקטלוג מתכ"י), ולא העתיק את תפילות ערבית לחול למוצאי שבת, ואף לא כתב להן הוראות (ראה דפים A53, A56), וגם לתפילת ערבית של שבת (דף 254) לא נתן את נוסח התפילה אלא רשם הוראות קצרות ביותר (הועתק בשנת ה'קצט, 1439).

כל סידורי ספרד המביאים את 'פטום הקטורת' שנזכרו ברשימה זו (כולל כת"י פרמה 1752, הנזכר להלן, הערה 106), הביאו את נוסחו הקצר, המסתיים ב'מפני הכבוד', ומדובר באחד-עשר סידורים (בלא לחשב את כת"י אמסטרדם [=סידור יז], ש'פטום הקטורת' קטוע בסופו ואין לדעת את היקפו המקורי), ואילו הנוסח הארוך של 'פטום הקטורת' ידוע רק משני סידורי ספרדים יחידאיים (פרים 592 וניר-יורק 4364 = סידורים טז, *), שהראשון מהם הביא את הנוסח הארוך בלא התוספת הפרובנסאלית, והשני הביאו בצירוף התוספת הפרובנסאלית אך בסגנון מקוצר ביותר: "תאנא: הקטיר כזית בחוץ, חייב; פחות מכזית מבפנים, פטור. מכלל דלא נפטרו הצבור ידי חובתן" (דף 32ב). על שני נוסחי 'פטום הקטורת', הקצר והארוך, ועל תפוצתם, ראה לעיל, פרק ה; על התוספת הפרובנסאלית, ראה לעיל, הערה 82.

לסידורי ספרד שברשימה האחרונה נאמר 'פטום הקטורת' בסופה של תפילת שחרית לחול בלבד, וצורת מנהג כזו נזכרת גם אצל כמה מחכמי ספרד, שכבר הובאו דבריהם למעלה: ר' דוד אבודרהם (ע"י לעיל, הערה 95), ר' שמואל ב"ר צדיק אבן-שושן (ע"י לעיל, הערה 97) ור' יצחק אבובה השני (ע"י לעיל, הערה 98), ואולי גם ר' ישראל הישראלי מטולדו (ע"י לעיל, הערה 99). גם הוער בסידור כמנהג צרפת, "שבספרד נוהגים לומר 'פטום הקטורת' בכל יום בסיום תפילת שחרית" (ע"י לעיל, הערה 61).

104 ע"י להלן, ליד הערה 137 ובה.

105 ראה להלן, פרק ז.

106 סידור כמנהג ספרד, כת"י פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 1752 (מתכ"י: F12979), דפים 64א-65א ('פטום הקטורת' בסוף תפילת שחרית לחול), 87א (סוף ערבית לחול), 117א (סוף מוסף לשבת), 123א (אחרי פסוקי 'ויתן לך' שבמוצאי שבת: "ואומר מי כאלהינו מי כאדונינו". ואומר פטום הקטרת'..."), בלא להעתיק את נוסח 'פטום

ההבדלים בסידורי ספרד מייצגים שינויי מנהג שנתקיימו בין חלקי ספרד עצמה, שכן באותם ימים נחלקה ספרד לכמה מדינות-מחוזות: קטלוניה, אַרגוניה ונבארה (צפון-מזרח ספרד), קסטיליה (מרכז וצפון ספרד), ולנסיה (מרכז-מזרח) ואנדלוסיה (דרום)¹⁰⁷; בין אותן מחוזות היו לא מעט חילוקי מנהגים¹⁰⁸, כהבדלים תרבותיים אחרים¹⁰⁹. אולם פלא הדבר כיצד לא נמצא כל סידור המאשש את העדויות בדבר המנהג בספרד לומר 'פטום הקטורת' שחרית וערבית, עדויות העולות גם מפי ר' אברהם ב"ר נתן הירחי (ראב"ן הירחי) ר' ישראל אלקאוה, בני העיר טולדו, בירת קסטיליה, ששימשה כאחד המרכזים היהודיים החשובים בספרד.

עם-כל-זאת לא נראה לפקפק בעצם קיום המנהג "לומר 'פטום הקטורת' בבוקר ובערב" בספרד. וכנראה מעטים בלבד (רק באיזור טולדו?) אחזו במנהג זה, עד שכמעט לא נשתמר זכרו בחיבורי ההלכה ובסידורי התפילה. אמנם עתה, אפשר שיתברר עניין מעורפל אחר.

גם ר' מנחם ריקאנאטי (ה'כ-קה, 1260-1345), שקדם בדור אחד לר' ישראל אלקאוה, מודיענו בפירושו לתפילה שעל-דרך הקבלה, שנהגו לומר 'פטום הקטורת' שתי פעמים ביום, בבוקר ובערב:

ונוהגין לומר 'פטום הקטורת' בבקר ובערב, זכר למקדש, כי הקטרת היו מקטרים אותו בבקר ובערב, דכתיב: 'והקטיר עליו אהרן קטרת סמים בבקר

הקטורת'. על הפתיחה ב'מי כאלהינו', עי' להלן, ליד הערה 153 ובה). סידור זה הוא מהמאה הארבע-עשרה, ולמתואר בקטלוג מתכ"י, יש בו השפעות ממנהג סיציליה-קורפו.

107 הדברים מפורסמים. ראה, לדוגמא: אטלס כרטא לתולדות עם ישראל בימי הביניים, בעריכת ח' ביינארט, ישראל 1981, עמ' 28-29, 50, 58-59.

108 ראה: ע' שבט, 'מקום המנהג בתורת הרמב"ן ובית מדרשו הקטלוני', שנתון המשפט העברי, יח-יט (תשנב-תשנד), עמ' 439-453. גם תורת הקבלה של חכמי קטלוניה שונה בפרטים מרובים מזו של קסטיליה, ראה: ב' הוס, 'חכם עדיף מנביא: ר' שמעון בר יוחאי ומשה רבינו בזוהר', קבלה, ד (תשנט), עמ' 129-130 ובכל ההפניות שנרשמו שם, עמ' 129 הערה 100.

109 כך, למשל, בנוגע לשימוש בשפה הערבית. במחוזות הצפוניים יותר (קטלוניה בעיקר), שנכבשו חזרה בידי הנוצרים בתקופה מוקדמת למדי, לא רווחה ידיעת השפה הערבית, בשונה בקסטיליה, בה הערבית המשיכה להיות השפה הנפוצה גם לאחר שעברו שנים רבות מכיבוש המחודש בידי הנוצרים (בשנת ד'תתמה, 1085). עד ראשית המאה הארבע-עשרה. ראה: אילן, ריפית האמת (לעיל, הערה 99), עמ' 77-79, 194-195. ובנוגע לאי-ידיעת השפה הערבית בקטלוניה, וכבר בתקופה הקדומה, ראה: שבט, מקום המנהג בתורת הרמב"ן (לעיל, הערה 108), עמ' 440-441. גם מבחינה כלכלית היה הבדל גדול בין קטלוניה לקסטיליה, ראה: גלינסקי, ארבעה טורים, עמ' 21 הערה 29.

בבקר, בהטיבו את הנרות, ובהעלות אהרן את הנרות בין הערבים יקטירנה' וגו' ¹¹⁰.

ר' מנחם ריקאנאטי פעל בעיר Recanati שבמרכז איטליה, סמוך לחוף הים האדריאטי (כ-200 ק"מ צפונית-מזרחית לרומא), והיה מקום לומר שדבריו מתעדים את המנהג האיטלקי. אולם מה נעשה שאין כל מקור אחר המאשר שכן היה המנהג באיטליה, ואף הסידורים כמנהג איטליה שבדקתי – שחלקם הם מזמנו של ר"מ ריקאנאטי – אינם תומכים בכך ¹¹¹. איכות עדותו של ר' מנחם

110 פירוש התפילות נדפס בתוך: טעמי המצות להרב רבינו מנחם ריקאנאטי ז"ל ע"ד האמת, בסליאה שמ, דף כז ע"ב ואילך, והמובאה שלפנינו היא בדף ל ע"א. את שנות חייו ר' מנחם ריקאנאטי נקטתי כדעת ש' עמנואל, 'פסקי ר' מנחם מרקנטי', שנתון המשפט העברי, כה (תשסח), עמ' 166-168. ואילו מ' אידל הקדים במעט את שנות חייו: ה'ע- (1250-1310), ראה ספרו: ר' מנחם ריקנאטי המקובל, א, ירושלים ותל-אביב תשנח, עמ' 55-80.

111 בדקתי סידורים שלמים בלבד. סדר ההפניות הוא כזה: סוף תפילת שחרית לחול (=מסיום פסקת 'ובא לציון גואל' ועד סוף תפילת שחרית); תפילת מנחה (בדרך-כלל, הוראות בלבד); סוף תפילת ערבית לחול; סוף תפילת מוסף לשבת; סוף תפילת ערבית למוצאי שבת (=מאחרי 'ויהי נועם' ואילך). במקרה שאחת התפילות חסרה, ולא מפני חסרון בכתב-היד אלא שהסופר דילג עליה מפאת אי-חיובותה, סימנתי שלושה מקפים צמודים (---). מקום הופעת 'פטום הקטורת' הודגש באמצעות גופן עבה. במקרה הנוכחי וידאתי את אי-הופעת 'פטום הקטורת' גם בתפילת המנחה, משום האפשרות – הרחוקה, יש לומר – ש"בערב" שבפי ר' מנחם ריקאנאטי הוא תפילת המנחה; השווה להלן, הערה 222.

בדקתי **תשעה-עשר** סידורים כמנהג איטליה, שנבחרו באופן אקראי. מרביתם הביאו את 'פטום הקטורת' בסופה של תפילת מוסף לשבת בלבד, ומיעוטם – גם בסופה של תפילת שחרית לחול וגם בסוף תפילת מוסף לשבת, אך אף לא אחד מהם זהה למנהג שכתב ר"מ ריקאנאטי, לומר 'פטום הקטורת' פעמיים ביום, בבוקר ובערב. ואלו הם הסידורים כמנהג איטליה המביאים את 'פטום הקטורת' (בנוסחו הקצר) בסיומה של תפילת מוסף לשבת בלבד: (א) פריס, הספרייה הלאומית 599 hebr. (מתכ"י: F11472), דפים 19, ---, 20, **א28-ב**, 30-א31 (הועתק בשנת ה'כה, 1265). (ב) פריס, הספרייה הלאומית 609 hebr. (מתכ"י: F11494), דפים 17, 19, 20, **א33**, 33-ב35 (הועתק בשנת ה'קח, 1348). (ג) וטיקן, הספרייה האפוסטולית 331 ebr. (מתכ"י: F11638), דפים 56-א57, ---, 72, **א126-א127**, 148-157 (המאה הארבע-עשרה). (ד) פרמה, ספריית הפלטינה 1910 Parm. (מתכ"י: F13067), דפים 30-ב31, ---, 33, **א58-ב**, 61-ב64 (המאה הארבע-עשרה). (ה) פרמה, ספריית הפלטינה 2403 Parm. (מתכ"י: F13268), דפים 27, 27, 29, **א45-ב**, 52-א53 (המאה הארבע-עשרה). (ו) לונדון, הספרייה הבריטית 2736 Or. (מתכ"י: F12444), דפים 79-ב82, 84-א85, 92-ב, **א156-א157**, 165-א170 (הועתק בשנת ה'קנ, 1390). (ז) ירושלים, הספרייה הלאומית 4281 Heb. 38°, דפים 20-א, 21, 23, **א41**, 43-א44 (הועתק בשנת ה'קנא, 1391). (ח) פרמה, ספריית הפלטינה 3008 Parm. (מתכ"י:

(F13732), דפים א-12, ב-12, ב-13, **41**, 443-444 (הועתק בשנת ה'קס, 1400). (ט) פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 350 (מתכ"י: F27559), דפים א-16, א-18, ב-19, **332-333**, 334-335 (המאה הארבע-עשרה והחמש-עשרה). (י) לונדון, הספרייה הבריטית Add. 19944 (מתכ"י: F5013), דפים א-27, ב-27, ---, **29**, **39**, 340-341 (הועתק בשנת ה'רא, 1441). (יא) פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 3135 (מתכ"י: F13877), דפים א-16, ב-16, ב-17, א-18, **28**, 229-230 (הועתק בשנת ה'ריח, 1458). (יב) פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 3515 (מתכ"י: F14023), דפים א-31, ב-32, **34**, **54**, 257-258 (המאה החמש-עשרה). (יג) פרנקפורט-דמיין, הספרייה העירונית Hebr. Oct. 130 (מתכ"י: F23151), דפים א-28, ב-30, **33**, **34**, **73**-**74**, 78-80 (המאה החמש-עשרה). (יד) וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 334 (מתכ"י: F11641), דפים א-59, ב-59, 60-66, **66**, **98**-**99**, 108-113 (המאה החמש-עשרה). בנוסף לכל אלו, אפשר וצורת מנהג זו מתאששת מ'שבלי הלכט' לר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא מן הענונים; ראה לעיל, סוף הערה 5.

והנה הסידורים כמנהג איטליה שהביאו את 'פטום הקטורת' גם בסיומה של תפילת שחרית לחול וגם בחתימת תפילת מוסף לשבת. אך לפי שדרך הסופרים הקדמונים לחסוך בהעתקות, הובא 'פטום הקטורת' בשלמותו רק באחת מהתפילות הנוכריות (בדרך כלל, בסיומה של תפילת מוסף לשבת), ואילו בתפילה השנייה נכתבה רק הוראה קצרה: (א) פרנקפורט-דמיין, הספרייה העירונית Hebr. Oct. 129 (מתכ"י: F23150), דפים **41** (הוראה: "ואומר 'אתה הוא שהקטיר', כתוב בעניין שבת, ואחר כך אומר", וכאן מגיעה תפילת 'עלינו לשבח'), ---, **45**, **76**-**77**, 82-86 (המאה הארבע-עשרה והחמש-עשרה). (ב) ירושלים, ספריית אדמו"ר מסטולין קרלין 893 (מתכ"י: F75709), דפים **19** (הוראה: "'אתה הוא שהקטיר' עם מזמור היום, ואומר ר' אלעזר"), **21**, **23**, **44**, 246-249 (המאה החמש-עשרה). (ג) פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 3003 (מתכ"י: F13727), דפים **13** (הוראה: "ואומר החזן קדיש גמור; ואתה הוא שהקטיר", ככתוב למטה, בסוף מוסף של שבת..."), **14**, **15**, **31**, 33-34 (המאה החמש-עשרה). (ד) לונדון, הספרייה הבריטית Or. 13525 (מתכ"י: F39114), דפים **34**, **36**, **38**, **69** (הוראה: "ואומר 'אתה הוא שהקטיר' כמו שכתוב בסדר חול"), **81**-**83** (המאה החמש-עשרה). (ה) ניו-יורק, בית המדרש לרבנים 4073 (מתכ"י: F24975), דפים **15** (אחרי הקדיש שלאחר 'ובא לציון' נרשמה הרמיזה: "אתה הוא שהקטיר"). בנוסף לכך, בסוף מוסף לשבת, דף **30**, אחרי העתקת 'אין כאלהינו' ולפני 'פטום הקטורת', נרשם: "לפי מנהגנו בימי השבוע מתחילין כאן", היינו, אומרים מ'פטום הקטורת' ואילך ללא 'אין כאלהינו', **16**, **17**, **30**, 32-33.

מסתבר, שהמנהג האיטלקי המקורי היה לומר 'פטום הקטורת' בסיומה של תפילת מוסף לשבת בלבד, וגם לאחר שהורחב המנהג והוסיפו לאומרו גם בסופה של שחרית לימות החול, ידעו המרחיבים מהו העיקר ומהו הטפל ולא העבירו את הטקסט עצמו לסוף תפילת שחרית לחול אלא השאירוהו במקומו המקורי, בסוף מוסף לשבת, ואילו בסוף תפילת השחר לחול הסתפקו בהפניה בלבד! כן בארבעה מחמשת הסידורים האחרונים (א, ב, ג, ה), פרט ליוצא לסידור יחיד (ד), היוצא מן הכלל.

לסיום אציין סידור איטלקי החרג מכולם - כת"י פריס, הספרייה הלאומית hebr. 608 (מתכ"י: F11493), המביא את 'פטום הקטורת' (בנוסחו הקצר) בסיומה של תפילת ערבית למוצאי שבת, אחרי פסוקי 'ויתן לך' (דפים 12-13), אך לא בסופה של

ריקאנאטי ירודה מזו של ר' ישראל אלנקאוה (בנוגע למנהג הספרדי), לפי שהאחרון נתמך באי אלו עדויות מועטות¹¹², בעוד שבנוגע לאיטליה, אין אף מקור אחר, מקומי או חיצוני, המאשר כי הם נהגו לומר 'פטום הקטורת' בבוקר ובערב!

אמנם אחרי שידענו, שכל חיבורי ר' מנחם ריקאנאטי גרושים בהבאות מילוליות (ובחלקן גם אנונימיות) מחיבורים אחרים¹¹³, לא רחוק מלשער, שהמובאה שלפנינו אינה מדבריו של המחבר עצמו אלא היא הועתקה במלואה – כולל הנימה התיעודית שבה – ממקור כלשהו, ספרדי כנראה, שכן נודע שתורתו של ר' מנחם ריקאנאטי מושתתת בעיקר על תורת הקבלה הספרדית¹¹⁴. הוה אומר: העדות "נוהגין לומר 'פטום הקטורת' בבקר ובערב", אינה מתייחסת למקומו של ר' מנחם ריקאנאטי, איטליה או ביזנטיון, אלא דווקא לספרד!¹¹⁵

תפילת מוסף לשבת (דפים 6ב-7א), ממש כמנהג פרובאנס (עי' להלן, פרק ז), וכנראה שסידור איטלקי זה הושפע אכן מהמנהג הפרובנסאלי (הגם שלמנהג פרובאנס נהגו לומר במוצאי שבת את 'פטום הקטורת' בנוסחו הארוך!). אמנם אין לדעת אם הסידור הביא את 'פטום הקטורת' גם בתפילות נוספות (שחרית או ערבית לחול), שכן הוא חסר מתחילתו עד אחרי תפילת שחרית של שבת (הוא פותח בברכות קריאת התורה וההפטרה של שבת), וזו הסיבה שלא הוספתו על תשעה-עשר סידורי איטליה שברשימה, שכזכור מנתי סידורים שלמים בלבד. לסידור האחרון (פרס 608) ציין חלמיש, הנהגות קבליות, עמ' 478, אך לא עמד על אופיו האיטלקי החדש. העדות האשכנזית על 'אספמא', דברי ר' אברהם סבע, וכנראה גם דברי ר' אברהם ב"ר נתן הירחי.

112 ראה: אידל, ר' מנחם ריקאנאטי (לעיל, הערה 110), עמ' 24-29, 81-119.

113 ראה: אידל, שם, עמ' 85 ואילך.

114 תופעה זו, להעתיק באנונימיות קטע קדום בעל מאפיינים ופרטים אישיים, שאינם תואמים למצבו של המעתיק עצמו, ידועה מהיקריות אחרות, קדומות ומאוחרות. ראה: ש' אלבק, 'מבוא', בתוך: ספר האשכול לר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד מנרבונא, א, מהדורת ש' וח' אלבק, ירושלים תרצה, עמ' מח-ג, נג-נד; הרב י"ח שהרבני, 'תוספות הרא"ש למסכת מגילה: בירור הייחוס', חצ"י גבורים פליטת סופרים, ט (תשעו), עמ' תקמז-תקמח והערה 25; ע' שבט, מחקרי מבוא במפרשי הרי"ף, ע"ד, רמת-גן תשנה, עמ' 83 והערה 1, עמ' 106; הרב מ' שוחט, 'דרשות המילה מאת ר' אפרים בן גרשון הרופא מיוון', חצ"י גבורים פליטת סופרים, י (תשעז), עמ' תמה-תמו.

על מקרה משעשע שגרמה תופעה זו, העיר הרב י"מ פלס (בכתובת אישית עם הרב עדיאל ברויאר): ספרו של ר' יעקב מרגלית, 'סדר הגט', מבוסס על מקורות רבים, שהוא מפרטם בהקדמת חיבורו. אמנם בגוף הספר הוא לא תמיד הקפיד לציין מהיכן העתיק, וכך נמצא שהוא כותב בספרו: "גם אני הקטן ידעתי לזקני ה"ר מנחם ציון ז"ל, היה לו בן וישם אביו מהר"ר מאיר, ושם חמיו, אבי אשתו, מהר"ר אורי ז"ל, והיו מחולקים בקריאת הבן, וקראו אותו 'שניאור', כלומר: שני אור, פירוש: 'מאיר' הוא אור, ו'אורי' נמי הוא אור" (סדר הגט הארוך והקצר לרבינו מה"ר יעקב מרגלית, הסדר הקצר, סי' כד סעיף א, מהדורת הרב י' סץ, ירושלים תשמג, עמ' סו-סז). כל הקטע הועתק כצורתו

ז. פרובאנס

כנסקר למעלה, אחד ממנהגי צרפת הוא לומר 'פטום הקטורת' רק בסיימה של תפילת ערבית לחול, חוץ ממוצאי שבתות וימים טובים וזמנים יחידאיים אחרים. מנהג זה מתואר כמנהגם של 'שלש עיירות' טרוייש, שאנץ ואלצורה, ונראה שכן נהגו במקומות נוספים בצרפת¹¹⁶. אולם בני פרובאנס אחזו במנהג הפוך, ואמרו 'פטום הקטורת' בסיום תפילת ערבית של **מוצאי שבת** בלבד!¹¹⁷

מתעד מנהגי העיר מרסיי (מרשליאה), ר' משה ב"ר שמואל ממרסיי, כותב בנוגע לסיום תפילת ערבית של מוצאי שבת: "...ואומר קדיש שלם, ומבדיל על הכוס, ואחר כך מתחיל 'ויתן לך' ו'פטום הקטורת' ואומר קדיש קצר ... ואומר 'עלינו לשבח'..."¹¹⁸.

את מנהג פרובאנס הזכיר גם ר' אברהם ב"ר נתן הירחי (ראב"ן הירחי): "מנהג כל ישראל לומר **במוצאי שבת** 'ויתן לך' וכל הפסוקים של ברכות, שיתברכו ישראל בשבת הבאה ומעתה ועד עולם. ובפרובינצא אומרים אחרים 'אין כאלהינו' ו'פיטום הקטורת' בכלי"¹¹⁹. ושוב הוא כותב: "'פטום הקטורת' ... נהגו בצרפת לומר משבת לשבת בשחרית, אחרי התפילה, ובפרובינצא – בכל מוצאי

בידי ר' שלמה לוריא (מהרש"ל), בספרו ים של שלמה, גיטין, פרק ד סו"ס כו, ומכך הוציא הרב נפתלי יעקב הכהן (שלא הכיר את המובאה ב'סדר הגט'), ש"מצאצאי הרב [=ר' מנחם ציון, בעל 'ציוני' על התורה] הוא מהרש"ל, שכן כתב בספרו יש"ש גיטין, פ"ד ס" כו, וז"ל: גם אני הקטן ידעתי לזקני הר"ר מנחם ציון היה לו בן..." (הרב נ"י הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, ו, ערך 'רבינו מנחם ציון משפירא', חיפה [תשכט?], עמ' קצו). אך האמת היא, שכל האמור בסימן זה ב'סדר הגט', ועוד הרבה יותר, לקוח מ'סדר הגט' האבוד של ר' זליקמן מבינגא, תלמיד מהרי"ל, שהוא אכן היה נכדו, בן בתו, של ה'ציוני'! אבל לפי שדבריו של ר' זליקמן מבינגא הובלעו בספרו של ר' יעקב מרגלית, ומשם הוסעו ל"ים של שלמה", נוספו לבעל ה'ציוני' צאצאים רבים... תודתי להרב עדיאל ברויאר ולחכמים נוספים על עזרתם בכתובת ההערה.

116 עי' לעיל, פרקים א-ב.

117 על המנהג הפרובנסאלי העירו כמה חכמים, אלא שהם צמצמו כתיבתם וכמעט לא הביאו את המקורות הנוגעים לו. ראה: ש"ה פיק, מנהג פרובאנס, ע"מ, רמת-גן תשלח, עמ' 50-51 (והשערות שהמנהג מבוסס על סדר רב עמרם גאון – הנזכר לעיל, ליד הערה 40 – אין לה על שתסמוך); הנ"ל, 'קווים לדמות בתי הכנסת במרסיי ומנהגיהם בימי הביניים', פעמים, 110 (תשסז), עמ' 108; ב' ברת-קוה, סוגות וסוגיות בפיוט הפרובנסאלי והקטלוני, באר-שבע תשסט, עמ' 83; גרטנר, עיוני תפילה, עמ' 468-469.

118 'גרטנר, מנהג מרשליאה: ספר המנהגות לר' משה ב"ר שמואל', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר יד (כד), ירושלים תשנח, עמ' 109 [=הנ"ל, עיוני תפילה, עמ' 365]. ר' משה ב"ר שמואל ממרסיי היה אחיינו של בעל 'ספר העיטור', ופעל בסוף המאה השתים-עשרה וראשית המאה השלוש-עשרה. ראה על כך: גרטנר, שם, עמ' 83-85.

119 ספר המנהיג, הלכות שבת, עמ' ר.

שבתות לחול¹²⁰. כיוצא בכך כותב בן דורו, ר' יהודה ב"ר יקר הפרובנסאלי: "אנו עושים בשמים במוצאי שבת, ואנו אומרים 'פטום הקטרת'..."¹²¹. כלומר, שהם אמרו 'פטום הקטרת' במוצאי שבת בלבד. כן מוכח מהקשר העניין שם. גם ר' אהרן הכהן מגרבונוה מדבר על "מקומות שנהגו לומר 'אין כאלקינו' ו'פטום הקטרת'" במוצאי שבת לאחר תפילת ערבית¹²², וכוונתו, כנראה, למנהג פרובאנס. אולם בנוגע לכך יש להעיר על דבר מפליא. בספר 'כל בו', היא המהדורה הראשונה של ספרו שנכתבה בפרובאנס לפני שנת ה'נ"ה (1295), העמיד ר' אהרן הכהן מגרבונוה את 'פירוש פטום הקטרת'¹²³, אחרי 'דין תפלת יוצר ומוסף' של שבת¹²⁴ ולפני 'דין סדר סעודת שבת שחרית'¹²⁵, ונהג אפוא כמנהג צרפת¹²⁶, הקובע את 'פטום הקטרת' בסיום תפילת מוסף של שבת בלבד. אולם בספרו 'ארחות חיים', שהיא מהדורת ספרו המאוחרת יותר שנערכה מעט אחרי שנת ה'ע"ג (1313) בספרד ובאי מיורקה, הוא הציב את 'פירוש פטום הקטרת' מיד אחרי 'סדר תפלת מוצאי שבת'¹²⁷, כסדר הנאות למנהג פרובאנס, אותה עזב המחבר כמה שנים קודם לכן!¹²⁸ לפנינו תמיהה כפולה שאין בידי לפתור: מדוע בספרו 'כל בו', שנכתב בהיותו בפרובאנס, הוא נקט כאחד ממנהגי צרפת, ומדוע בספרו 'ארחות חיים', שנכתב בספרד, הוא אחז כמנהג פרובאנס?¹²⁹

- 120 ספר המנהיג, הלכות תפילה, עמ' לא, שינויי נוסחאות לשו' 58.
- 121 פירוש התפילות והברכות, א, עמ' קכד = להלן, פרק ח ס"ק ב.
- 122 ארחות חיים, א, סדר תפלת מוצאי שבת, סי' י, דף סז ע"א; ספר כלבו, סי' מא, עמ' 104.
- 123 ספר כלבו, סי' לח, עמ' 100-102.
- 124 שם, סי' לז, עמ' 99-100.
- 125 שם, סי' לט, עמ' 102-103.
- 126 וזאת בהנחה, שמדפיסי 'כל בו' נשארו נאמנים לכתב-היד של החיבור ממנו הרפיסוהו, ולא שינו את מקומו של הפירוש.
- 127 ארחות חיים, א, סדר תפלת מוצאי שבת, דף סז ע"ג - סז ע"א; 'פירוש פטום הקטרת אל הרמב"ם ז"ל', דף סז ע"א ואילך. וכך בשני כתבי-יד מהספר שבדקתי: ניו-יורק, בית המדרש לרבנים 667 Rab. (מתכ"י: F39339), דפים 387-388א; ירושלים, הספרייה הלאומית 12 Heb. 4°, דפים 95א-97א. כתב-היד האחרון הוא מעד' הנוסח החשובים של הספר, שהוא מייצג את מהדורות האחרונה של הספר שערכה המחבר בשלהי ימיו בהיותו באי מיורקה (עי' להלן, הערה 165). אולם למרבה הפלא, שני פירושי 'פטום הקטרת' נשמטו לגמרי בכת"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים 666 Rab. (מתכ"י: F39338), המייצג אף הוא את העריכה האחרונה של הספר (עי' להלן, שם). הם אינם לא במקומם הרגיל שבדפוס ובשני כתבי-היד הנזכרים (ראה שם, דף 143א, ואילך), ואף לא מצאתים שם במקום אחר, ואיני יודע פשר הדבר.
- 128 על ר' אהרן הכהן מגרבונוה, מהדורות ספרו והיכן הן נכתבו, עי' המצויין לעיל, הערה 46.
- 129 אכן, לאמיתו של דבר, הצלעית השנייה של התמיהה אינה תקיפה אילולא הראשונה. כי למקובל במחקר (הגם שעדיין לא מצאתי מחקר המוכיח זאת), למרות העובדה

נניח לתמיהתנו ונפנה למקורות אחרים המתעדים את צורת המנהג הפרובנסאלי: המנהג הפרובנסאלי לומר 'פטום הקטורת' בסיום תפילת ערבית של מוצאי שבת בלבד מתועד גם בכל הסידורים פרובנסאליים כתבי-יד שבדקתי, והסתפקתי באחד-עשר מהם, שנבחרו באופן אקראי¹³⁰: (א) פריס, הספרייה הלאומית hebr. 637 (מתכ"י: F31440), דפים 66א-67א, 46ב, 58א (המאה השלוש-עשרה או הארבע-עשרה)¹³¹; (ב) לונדון, הספרייה הבריטית Add. 18690 (מתכ"י: F5060), דפים 117ב-118ב, 79א, 99א-101א (המאה הארבע-עשרה)¹³²; (ג) לונדון, הספרייה הבריטית Add. 19667 (מתכ"י: F5020), דפים 124א-126ב, 80א, 109ב-110ב (המאה הארבע-עשרה); (ד) פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 1740 (מתכ"י: F12967), דפים 141ב-144א, 92א, 131ב (המאה הארבע-עשרה); (ה) אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. Add. Oct. 14 (מתכ"י: F16603), דפים 88א-89ב, 73ב, 84ב (המאה הארבע-עשרה והחמש-עשרה); (ו) רומא, קונסטנזה 2741 (מתכ"י: F32), דפים 84ב-86א, 41ב, 78א (המאה הארבע-עשרה והחמש-עשרה); (ז) פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 1923 (מתכ"י: F13079), דפים 55ב-56ב, 43א, 51ב (המאה החמש-עשרה); (ח) וטיקן ebr. 474 (מתכ"י: F8704), דפים 71ב-73א, 60א, 68ב (המאה החמש-עשרה). (ט) ניר-יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4783 (מתכ"י: F25684), דפים 172א-

- שעריכת 'ארחות חיים' התבצעה בספרד הרי שהוא משקף את מנהג פרובאנס, ואם כן אין תמה מדוע המנהג הפרובנסאלי הגיע לידי ביטוי במיקום 'פירוש פטום הקטורת', אך אחרי שבספר 'כל בו' הפרובנסאלי הוא סטה ממנהג מקומו אל המנהג הצרפתי, יש מקום להציף את הסתייה (לכאורה?) העולה מספרו 'ארחות חיים'.
- 130 גם כאן סמכתי את יד, בדרך כלל, על זיהוי הסידורים שבקטלוג מתכ"י. אמנם לא הבדלתי בין סידורים כמנהג פרובאנס לסידורים כמנהג קרפנטרץ (Carpentras) או אביניון (Avignon), מעריה החשובות של פרובאנס, שבנוגע למנהגים אחרים היו ביניהם, לפעמים, הבדלים ושינויים.
- ברשימת הסידורים הבאה ציינתי בתחילה את מקום הופעת 'פטום הקטורת' בסופה של תפילת ערבית למוצאי שבת (כמעט תמיד אחרי חטיבת פסוקי 'יתן לך'), ולכך מתייחסת ההפניה הראשונה, בעוד שההפניות שלאחריה מציינות – בהתאמה – את מקומן של סיומי תפילות ערבית לחול ותפילת מוסף לשבת, שאין שם 'פטום הקטורת'. למשל, לכת"י פריס, הספרייה הלאומית hebr. 637 (=להלן, ס"ק א), ציינתי: דפים 66א-67א, 46ב, 58א. היינו: 'פטום הקטורת' מופיע בסיום תפילת ערבית למוצאי שבת, בדפים 66א-67א, וסופן של תפילות ערבית לחול ומוסף לשבת הן (בהתאמה) בדפים 46ב, 58א.
- 131 סידור זה הוא פרובנסאלי ולא צרפתי, כפי שהיה מי שטען. ראה מאמרי 'יום טוב גדול של ערבה: שמו של היום השביעי של סוכות', ירושתנו, ט (תשעו), עמ' קצ-קצא הערה 230.
- 132 בקטלוג מתכ"י תואר כתב-היד כסידור מנהג רומא עם מאפיינים של מנהגי ספרד ופרובאנס. אך הרב אהרן גבאי, החוקר את נוסחאות התפילות לענפיהם, הודיעני, שמדובר בסידור פרובנסאלי.

174א, 149א, 166א; (י) ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4058 (מתכ"י: F24960), דפים 53ב-55א, 30ב, 41א (המאה החמש-עשרה); (יא) רומא, קונסטנזה 2740 (מתכ"י: F11750), דפים 144א-147א, 111א, 132ב (המאה החמש-עשרה והשש-עשרה)¹³³.

גם יוט"ל צונץ, במאמרו על מנהגי בית הכנסת באביניון, מעריה החשובות של פרובאנס, מתאר את מנהגנו בדבריו על סדר תפילת ערבית במוצאי שבת: "וכן, לפי מנהג פרובנסלי עתיק, 'אין כאלהינו', פרשת 'פיטום הקטורת', 'אמר ר' אלעזר', קדיש דרבנן, 'ברכו' ו'עלינו'"¹³⁴. והוא כותב את הדברים על-פי סידורים כמנהג אביניון שהוא בחן¹³⁵.

זיקה מרובה קיימת בין קטלוגיה (מדינת-מחוז בצפון-מזרח ספרד) לפרובאנס – הסמוכות גיאוגרפית זו לזו וגם היו תחת אותו שלטון מדיני במשך תקופה – ובמיוחד בכל הנוגע למנהגי פייטנות ותפילה¹³⁶, לפיכך זלג המנהג הפרובנסאלי לקטלוגיה, כפי שניתן להיווכח מכמה סידורי קטלוגיה¹³⁷, הגם שהדבר לא מוסכם

133 ראה גם לעיל, סוף הערה 111, על סידור איטלקי שהושפע (חלקית) מהמנהג הפרובנסאלי.

134 יוט"ל צונץ, 'מנהג בית הכנסת באביניון', בתוך ספרו: מנהגי תפילה ופיוט בקהילות ישראל (לעיל, הערה 24), עמ' 270.

135 לרשימת הסידורים, ראה שם, עמ' 337-338.

136 ראה על כך: בר-תקוה, סוגות וסוגיות (לעיל, הערה 117), עמ' 14-15; שבט, מקום המנהג בתורת הרמב"ן (לעיל, הערה 108), עמ' 439-444; "זוסמן", 'פירוש הראב"ד למסכת שקלים': חידה ביבליוגרפית – בעיה היסטורית, מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, בעריכת ע' פליישר ואחרים, ירושלים תשסא, עמ' 157 הערה 101.

137 ידועים לי שני סידורים כמנהג קטלוגיה המביאים את 'פטום הקטורת' אך ורק בסיומה של תפילת ערבית למוצאי שבת: (א) פריס, הספריה הלאומית hebr. 590 (מתכ"י: F10550), דפים 108ב-110ב, 60ב-63א, 67ב, 88א-89א (המאה השלוש-עשרה); (ב) אוקספורד, ספריית הבודליאנה Mich. 1 (מתכ"י: F16599), דפים 89ב-91א, 23ב-25ב, 70א, 84 (הועתק בשנת ה'ר"ז, 1457). אפשר שמנהג זה מתועד בסידור קטלוגי נוסף – כת"י סנקט פטרבורג, האקדמיה הרוסית, המכון ללימודים מזרחיים A 37 (מתכ"י: F52964), שלפי המתואר בקטלוג מתכ"י, 'פטום הקטורת' מופיע בו אחרי פסוקי 'יתן לך' למוצאי שבת (דף 107א), אלא שלא עלה בידי לוודאות אם זו ההופעה היחידה של 'פטום הקטורת' בסידור, שהוא הפרט החשוב לענייננו, כי צילום כתב-היד אבד ממתכ"י. גם סידור אחר, שלא זוהה כמנהג קטלוגיה אלא כ'מנהג ספרד', הכללי יותר, תואם למנהג הנזכר ומביא את 'פטום הקטורת' רק בסיומה של תפילת ערבית למוצאי שבת, והוא כת"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. Add. oct. 17 (מתכ"י: F16596), דפים 136ב-139א, 88א-101א, 107א, 129א (המאה הארבע-עשרה). שני הסידורים הראשונים (פריס 590 ואוקספורד 1) קיבלו את מנהג פרובאנס גם בנוגע לנוסח 'פטום הקטורת', שהוא בנוסח הארוך עם תוספת ייחודית (עי' לעיל, הערה 82). אך הסידור השלישי (אוקספורד 17) אימץ את מנהג פרובאנס רק בנוגע לזמן אמירת 'פטום

בכל הסידורים המייצגים את הנוסח¹³⁸.

אחידות המנהג הפרובנסאלי ראויה להדגשה מיוחדת¹³⁹. כל המקומות שנידונו במאמר מציגים דעות שונות בזמני אמירת 'פטום הקטורת': מצרפת שמענו שלוש דעות, בספרד נודענו לארבעה חילוקי מנהגים ואפילו איטליה מציגה שתי שיטות בעניין¹⁴⁰, ורק פרובאנס העמידה דעה אחת ויחידה: בתפילת ערבית של מוצאי שבת. ולא זו בלבד אלא, שפרובאנס היא המקום היחיד המציג תיאום מלא בין מקורותיו ההלכתיים לסידורי התפילה שלו, בניגוד להרבה מקומות אחרים שהנאמר במקורותיהם ההלכתיים אינו זהה למופיע בסידורי תפילתם¹⁴¹.

אפשר שנזילותו של המנהג בכל המקומות הוא מפני היותו צעיר לימים, יחסית, או מפני שהוא לא נתפס כמנהג חיובי ולפיכך היו שהתירו לעצמם להרחיבו או לצמצמו. אך אם כן, כיצד דווקא בפרובאנס ניצל המנהג מכל אותם מכשולים ונשאר בטהרתו ובצביונו הפרובנסאלי הראשוני? גם על שאלה זו אין בידי להשיב, ואמשיך אפוא בדרך הלוכי, בכירור עניינו של המנהג.

ח. סקירת ר' יהודה ב"ר יקר

המנהגים השונים בדבר עיתוי אמירת 'פטום הקטורת' זכו לסקירה חשובה מידי אחד מקדמוני פרובאנס, ר' יהודה ב"ר יקר, מרביתיו של הרמב"ן, שאף הביא את

הקטורת, אך לא את נוסחו, שלמנהגו נאמר 'פטום הקטורת' בנוסחו הקצר ובלא התוספת הפרובנסאלית.

ציוני לדפי כתבי-יד בהערה זו, הם בסדר זה: הופעת 'פטום הקטורת' בסופה של תפילת ערבית למוצאי שבת; סופה של תפילת שחרית לחול; סיום תפילת ערבית לחול; סיום תפילת מוסף לשבת. בהערה זו הוספתי לציין לסופה של תפילת שחרית לחול (שאת גבולותיה ציינתי לעיל, תחילת הערה 102), שאינה כוללת את 'פטום הקטורת', כדי לבדל את הסידורים שלפנינו מאחת מצורות המנהג הספרדי, הנותנת את 'פטום הקטורת' בסיומה של תפילת שחרית לחול בלבד (עי' לעיל, ליד הערה 103 ובה).

138 כי חלק מסידורי קטלוניה הסכימו למנהגים אחרים שרווחו בספרד - שלא לומר בכלל 'פטום הקטורת', או לאומרו בסופה של תפילת שחרית לחול בלבד. עי' לעיל, הערה 102 ס"ק ו; הערה 103 ס"ק י, יא.

139 אמנם בכל כלל יש היוצא מן הכלל, ואף כאן אחד מחכמי פרובאנס, ר' דוד ב"ר שמואל הכוכבי מאשטיילא, פירט את סדר התפילה במוצאי שבת בלא לציין את אמירת 'פטום הקטורת'. ראה: ספר הבתים, ג, חלק 'בית תפילה', שערי תפילה וברכת כהנים, שער תשיעי, סי' לא, מהדורת הרב מ' הרשלר, ירושלים תשמג, עמ' ריב.

140 לסיכום הדעות השונות, ראה להלן, פרק יב.

141 כך במיוחד במנהג צרפתא, המופיע בכמה מקורות הלכתיים אך כמעט אינו מתועד בסידורי המקום, וכך גם מנהג ספרדא, הנזכר במקורות ההלכה אך לא בסידורי התפילה, ולעומתו מנהג ספרדב ומנהג ספרדג, המיוצגים אך ורק בסידורי התפילה! ראה כל המסוכס להלן, פרק יב.

טעמה של כל צורת מנהג שהזכיר. דבריו נוגעים להרבה מפרטי מנהגנו ולכן אביאם בשלמות, כשהם מתוקנים על-פי כתבי-יד¹⁴² ומחולקים לסעיפים¹⁴³:

[א] 'מי כאלהינו, מי כאדוננו, מי כמלכנו, מי כמושיענו'. לפי שיום שבת היא ככלה שנשאת בשבת¹⁴⁴, שאם יניחוה בני החופה מוצאי שבת, יהיה לה עגמת נפש, ולפיכך באים כולם ומשוררים לפניו במוצאי שבת. ולכך אנו אומרים¹⁴⁵ 'מי כאלהינו' וגו', לשבחו מאד.

[ב] ולפי שדרך לבשם הכלה במיני בשמים אחר השבת, שהוא יום חופתה, שהרי יום החופה אינה צריכה בשמים, ששמחת חופתה משמחה יותר מכל מיני בשמים, ולאחר חופתה – מבשמים אותה כדי לשמחה, כל שלשים יום. כמו כן באנו לבשם השבת הנקראת 'כלה', ויום השבת אינה צריכה בשמים, שהוא עצמה בשמים¹⁴⁶. ולכך אנו עושים בשמים במוצאי שבת, ואנו אומרים 'פטום הקטרת', >לבשם שבת כלה אחר חופתה. ואף יש

142 הפירוש מצוי בשלושה כתבי-יד: (א) אוקספורד, בית פוזי V 2 1 (מתכ"י: F15600), בכתביה ספרדית מהמאה הארבע-עשרה או החמש-עשרה; (ב) קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 434 (מתכ"י: F16322), בכתביה ספרדית מהמאה החמש-עשרה; (ג) לונדון, מונטיפיורי 217 (מתכ"י: F5187), דפים 1א-82א (בשוליים), בכתביה איטלקית מהמאה השלוש-עשרה או הארבע-עשרה. המהדורה הנדפסת של הספר – 'פירוש התפלות והברכות' – לקויה ביותר. לרובו המכריע של הספר השתמש המהדיר בכת"י קמברידג' ואוקספורד (הקרובים מאוד זה לזה) ובמיוחד עם כת"י הראשון, ואילו בכת"י מונטיפיורי – הקדום והמדויק מכולם – הוא השתמש רק במהדורתו השנייה לספר, וגם אז רק על מנת להדפיס ממנו קטעים חדשים שאין בשני כתבי-היד האחרים ולא בשביל לתקן על-פיו את הנוסח הלקוי של מרבית הספר שכבר נדפס (עי' פירוש התפילות והברכות, א, ב'דברים מאת המהדיר' וב'הערה למהדורה השנייה' שבראש הכרך, בלא סיפור עמודים), ולא זו בלבד, אלא שלבדיקתי, אף העתקת המהדיר מכת"י קמברידג' ואוקספורד אינה מדויקת ביותר, כך שאין לסמוך על המהדורה הנדפסת אלא להגיה על-פי כתבי-היד, ובמיוחד על-פי כת"י מונטיפיורי. וכן היה מנהגי בחטיבה הבאה: בדרך כלל, העדפתי את הנוסח הרהוט יותר, כשאת השינויים המשמעותיים ציינתי בהערות, ואת הנוסף או השונה בכת"י מונטיפיורי (=כ"מ), הבאתי בסוגרים חדים או בהערות. בכמה תיבות שיניתי לכתוב מלא, כמו: 'חפתה' = 'חופתה', כדי להקל על המעיין.

143 בחלוקה לסעיפים זו השתמשתי להלן, בניחות והסבר דברי המחבר, וציינתי אל הסעיפים בתוך סוגריים עגולים.

144 לפי... בשבת] כ"מ: "על שם כי השכינה היא כח השבת, ויום השבת היא ככלה הנישאת בשבת".

145 ולכך אנו אומרים] כ"מ: "ולכך באנו לומר".

146 השבת הנקראת כלה... עצמה בשמים] כ"מ: "השבת שנקראת כלה, על שם שכינה, למוצאי שבת, שכיום השבת אינה צריכה בשמים, שהשבת הוא יום החופה הוא לה לבשמים".

אומרים 'פטום הקטורת' כל ימי השבוע¹⁴⁷, דאמר'נן בתנחומא: מה כלה זו, כשמלאו ימי חופתה חוזרת למלאכתה אף כנסת ישראל חוזרת לשעבודה? תלמוד לומר: 'ופדויי יי ישובון, ובאו ציון ברנה'...¹⁴⁸.

[ג] ולפי שהקטורת מעשיר, כדאמר'נן ביומא: מעולם לא שנה אדם בקטורת, הרגילוהו <לומר> במוצאי שבת, לסימן טוב. וכמה דברים היו עושין רבותינו לסימן טוב... ולפי שלא יטעה אדם לומר, כי כח הקטורת הוא, בלא כח אחר, באנו לרמוז, יי מוריש ומעשיר... ולכך אמרנו תחלה 'אין כאלהינו, מי כאלהינו, נודה לאלהינו, אתה הוא אלהינו שהקטירו לפניך', ופי'רושו: ממך כח הקטרת.

[ד] ויש אומרים 'פטום הקטורת' בכל יום עם השבח שאומרים תחלה, כאשר סדרנו – 'אין כאלהינו' תחלה או 'מי כאלהינו' תחלה, לפי המנהגים¹⁴⁹ – ולא בשבת, לפי שהכלה צריכה להתבשם בכל שלשים יום אחר חופתה, ולכך צריך לומר 'פטום הקטורת' כל השבוע עד שבת, שהוא יום החופה, ואז אינה צריכה בשמים.

[ה] ובצרפת אומרים אותו בשחר בשבת בלבד, קודם קריש בתרא. והטעם, לפי שאומרים בכל מקום 'שיר מזמור לאסף', כל ימי השבוע, ואומרים בכל מקום במוצאי שבת 'ויתן לך', ולא רצו לצרף <ולערב> 'פטום הקטורת' עם דבר אחר, לפי שלא יהיה ניכר טעם אמירתו למה, ויתלו העיקר בשאר הדברים הנאמרים עמו. אבל בשבת בשחר, אין אומרים שום דבר אחר, שהרי בשאר מקומות נמי, שאין אומרים בשבת שחרית 'פטום הקטורת', אין אומרים כלום אחר תפלה. והעיקר לרמוז, כי השבת היא לה לבשמים יותר מהכל, והיא בשמיה ותכשיטיה, כלומר, עכשיו היא מבושמת. ומה שאנו מברכים לבשמים מוצאי שבת, הוא להשיב את נפשנו, על שם 'וינפש' – ווי אבדה נפש. ושבת, היודעת שתחזור לחופתה לאחר שבועה, אינה צריכה להתבשם אחר השבת, אבל הכלה, שלא תחזור לחופתה, צריכה להתבשם אחר חופתה...

[ו] ובצרפת אומרים כך: תחלה 'אין כאלהינו', <אין כאדוננו>, אין כמלכנו, אין כמושעינו, ואחר כך אומרים: 'מי כאלהינו' וגו', ואחר כך אומרים:

147 המוסגר הוא על-פי כת"י מונטיפיורי, דף 45 בשוליים, שנשמט בשני כתיב-היד האחרים מחמת טעות הדומות ('הקטרת' – 'הקטרת'). והשווה גם להלן, הערה 165. אין ספק בנכונותו של נוסח כת"י מונטיפיורי, כי לשני כתיב-היד האחרים נמצא שהמחבר כותב: "ואנו אומרים 'פטום הקטרת' כל ימי השבוע", דבר הנוגד את עדות כל המקורות הפרובנסאליים ש'פטום הקטורת' נאמר במוצאי שבת בלבד!

148 כאן הוא כותב פירוש לחטיבת 'מי כאלהינו', שאינו נוגע לענייננו, ועל כן השמטתי.

149 המשפט האחרון הוא על-פי כת"י מונטיפיורי, ובשני כתיב-היד האחרים ובדפוס הוא משובש ובלתי מובן.

'נודה לאלהינו' וכו', ומפרשים, שעל ידי כך אומרים הסדר הזה, לפי שנרמז בו 'אמן' - 'אין כאלהינו', 'מי כאלהינו', 'נודה לאלהינו'. ואע"פ שאין המליצה <צחה> לומר תחלה 'אין כאלהינו' ואחר כך 'מי כאלהינו', ואין <רגילות> לדבר כך¹⁵⁰. ובהיכלות אומר כך: 'מי כאלהינו'¹⁵¹, מי כיוצרנו, מי כיי אלהינו'.

[ז] ויש עוד לפרש: כדאמרינן באגדה: תלמידי חכמים, שיגיעים כל השבוע בתורה, צריכין לנוח בשבת, ועמי הארץ, שבטילין כל השבוע, צריכין ללמוד ולשמוע הדרשה בשבת. ובמוצאי שבת, צריכים תלמידי חכמים להתחיל וללמוד, ואמרינן בספרי: מה רביבים הללו יורדין על העשבים ומפטמין אותם, כך הוי מפטם בדברי תורה ושונה ומשלש ומרבע.

[ח] ויש עוד לפרש: כשם שאנו נוטלין הדס להריח, כדי לשמח עלבון הלב הנאנח ממנוחת השבת שעברה, באנו להזכיר הקטורת תחלה, שלא נעשה כי אם לריח ניחוח למקום ולשמחו בישראל, כי לעולם עוסקין בכבוד שמים תחלה, ואחר כך מבדילין אנו בביתנו¹⁵².

למנהג מקומו של הכותב, נאמר 'פטום הקטורת' פעם אחת בשבוע בלבד, אך ורק בסופה של תפילת ערבית למוצאי שבת, והוסמך לפניו הפיוט 'אין כאלהינו' (א,ב,ג), שלמנהג מקומו הוחלף סידרן של שתי המחרוזות הראשונות ('אין כאלהינו... מי כאלהינו...'), והוא פתח ב'מי כאלהינו' (א,ו), נוסח חריג שאינו מוכר אלא ממקורות בודדים נוספים¹⁵³.

150 גם באחת מהתוספות האנונימיות שב'מחזור ויטרי', שבכת"י לונדון המאוחר והגדוש בהוספות, ממליץ הכותב לפתוח את התפילה ב'מי כאלהינו' מפני שכן נאה מצד הלשון: על כן נראה, דהכי גרסינן: 'מי', 'אין'. והוא כמו כמי ששואל: 'מי כאלהינו, ומי דומה לו', ומשיב: 'אין כמוהו, ואין דומה לו'. וכן דרך מקרא לשאול: 'מי זה', ולהשיב על הדבר. כגון: 'מי תכן'. ומשיב: 'י' (ישעיה מ יג). וכגון: 'מי פעל ועשה קרא הדורות מראש'. ומשיב: 'אני יי ראשון' (שם מא ד). וכגון: 'מי זה מלך הכבוד', ומשיב: 'יי צבאות' (תהלים כד ח,י). וכמוהו הרבה במקרא (מחזור ויטרי, א, הלכות שבת, סי' לה, עמ' רט).

151 מי כאלהינו] בכ"מ: "מי כמלכנו".

152 פירוש התפלות והברכות, א, עמ' קד-קכו; כת"י אוקספורד, דפים 91א-92ב; כת"י קמברידג', דפים 107ב-109א; כת"י מונטיפיורי, דף 45א-ב (בשוליים).

153 מדברי ר' יהודה ב"ר יקר משמע שהוא הכיר את שתי הנוסחאות, זו הרגילה הפותחת ב'אין כאלהינו', וזו הנדירה יותר, הפותחת ב'מי כאלהינו' (ראה במיוחד לעיל, ליד הערה 149). לעומתו, ר' אהרן הכהן מנרבונה הכיר רק את נוסח 'מי כאלהינו', כמשתמע מרגילותו לכנות את התפילה בשם 'מי כאלהינו' (עי' לעיל, ליד הערות 45, 46, 52; אך במקבילות שב'ספר כלבו' - 'אין כאלהינו'! עי' לעיל, ליד הערה 44, וחוששני שמדובר שם בעיבוד מאוחר, השווה לתופעה המשונה שציינתי לעיל, ליד הערות 123-129).

בארבעה אופנים מסביר ר' יהודה ב"ר יקר את המנהג הפרובנסאלי לומר 'פטום הקטורת' במוצאי שבת בלבר:

(א) כשם שהכלה¹⁵⁴ אינה צריכה בישום ביום נישואיה, "ששמחת חופתה משמחה יותר מכל מיני בשמים", אך מיד לאחר יום נישואיה "מבשמים אותה כדי לשמחה" במשך שלושים יום, כך גם השבת, שנמשלה לכלה¹⁵⁵, אינה זקוקה לבשמים ביום חופתה (=יום השבת), אך זקוקה להם מיד במוצאי יום חופתה (=מוצאי שבת), ולכן יש לומר אז 'פטום הקטורת'. וזו גם סיבת אמירת 'אין

הפתיחה ב'מי כאלהינו' הובאה גם בסדר רב עמרם גאון (עי' לעיל, ליד הערה 40), ושוב, בלא להיכנס לשאלת אוטנטיות החיבור (עי' לעיל, ליד הערה 42 ובה). על נוסח זה גם המליץ חכם לא נודע ששיבץ הוספות ב'מחזור ויטרי' (הובאו דבריו לעיל, הערה 150), הגם שמסופקני אם הוא כתב את הדברים מתוך היכרות למנהג פעיל שפתח ב'מי כאלהינו' או שהציע את הדבר מדעתו, מפאת קושי לשוני בנוסח המקובל. יעויין בדבריו.

בסידורים כתבי־יד כמעט לא מופיעה התפילה בפתיחת 'מי כאלהינו'. מכל עשרות־עשרות סידורים כתבי־יד, כנוסח צרפת, פרובאנס או ספרד, שנרשמו לעיל (פרקים ד, ו-ז) בנוגע ל'פטום הקטורת', שכמעט ככולם נסמך לו ההמנון 'אין כאלהינו', הפתיחה היא ב'אין כאלהינו' כמקובל ולא ב'מי כאלהינו', פרט לסידורים ומחזוריים יחידאיים: (א) סידור כמנהג ספרד (עם השפעות ממנהג סיציליה־קורפו), כת"י פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 1752 (מתכ"י: F12979), דפים 64א, 123א (המאה הארבע־עשרה). (ב) סידור מנהג קרפנטרץ, כת"י רומא, קונטנזה 2741 (מתכ"י: F32), דף 84א (המאה הארבע־עשרה והחמש־עשרה); (ג) סידור מנהג קטלוניה, כת"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה Can. Or. 24 (מתכ"י: F16598), דף 52ב (המאה החמש־עשרה); ועי' לעיל, הערה 102 ס"ק ו. בנוסף לכך, לדברי פיק (קווים לדמות בתי הכנסת במרסיי [לעיל, הערה 117], עמ' 108 הערה 92), גם במחזור לראש השנה כמנהג קטלוניה, כת"י נים, הספרייה העירונית 11 (מתכ"י: F4416), פותח הפיוט ב'מי כאלהינו', אלא שהוא לא הפנה לדרך המדויק, וגם חיפוש מדוקדק בכתב־היד לא העלה את מקומו. ואסיים בהערה שנכתבה בסידור אשכנזי, כתב־יד מהמאה הארבע־עשרה או החמש־עשרה, לצד 'אין כאלהינו' (פתחתי קיצורים וראשי תיבות):

ראשי תיבות 'אמן' ברוך אתה. הכי פירוש: להשלים ביה ק' ברכות. ויטרי. והמיימון כתב: 'מי', 'מי', ואחריו 'אין' 'אין' (כת"י וינה, הספרייה הלאומית האוסטרית hebr. 12a (מתכ"י: F10150), דף 363א, בחלון).

אך לפנינו ב'מיימון' (רמב"ם, סדר תפילות, מהדורת הרב ש' פרנקל, עמ' של), הפיוט פותח 'אין כאלהינו'!

154 ר' יהודה בר יקר מדבר על "כלה שנשאת בשבת", כנראה משום שגם למנהג מקומו נתקיימו הנישואין בערבי שבתות. על המנהג באשכנז לשאת בערבי שבתות, ראה: מנהגים דק"ק וורמיישא לרבי יוזפא שמש, ב, מהדורת הרב ב"ש המבורגר, ירושלים תשנב, עמ' ט-ה הערה 1. והיו שנהגו כן גם בספרד (ראה: בית יוסף, אה"ע, סי' סד סעיף ג), בשם הרמב"ן, הר"ן וה'מגיד משנה', וככל הנראה, נתהלך המנהג גם בפרובאנס, מקומו של ר' יהודה ב"ר יקר.

155 ראה שבת קיט ע"א: "רבי נאי לביש מאניה מעלי שבת, ואמר: בואי כלה בואי כלה".

כאלהינו' במוצאי שבת, כדי לשמח את השבת, דוגמת הכלה שבמוצאי יום חופתה "באים כולם ומשוררים לפניה".

(ב) אמירת 'פטום הקטורת' במוצאי שבת היא אחד מהדברים הנעשים אז כ'סימן טוב', שכן המקטיר את הקטורת בבית המקדש התעשר. אך כדי שלא יטעה האדם לחשוב, שזהו מכוחה העצמי של הקטורת, הסמיכו ל'פטום הקטורת' את 'אין כאלהינו', לזכור, שהכל מידי הקב"ה.

שני טעמים אלו מסבירים גם את טעם אמירת 'פטום הקטורת' במוצאי שבת וגם את סיבת הסמכת 'אין כאלהינו' אליו. אך בהמשך נותן ר' יהודה ב"ר יקר שני טעמים נוספים, המטעימים רק את אמירת 'פטום הקטורת' במוצאי שבת, בלא להסביר גם את אמירת 'אין כאלהינו':

(ג) רמז לתלמידי חכמים שהגיעה שעתם לשוב לתלמודם ולפטם בדברי תורה.
(ד) לשמח כביכול את הקב"ה, המצטער ממנוחת השבת שעברה, כפי שאנו מריחים את ההדס ב'הבדלה' בשביל "לשמח עלבון הלב הנאנח ממנוחת השבת שעברה".

מאריכות דבריו על מנהג אמירת 'פטום הקטורת' במוצאי שבת בלבד משתמע, שצורת מנהג זו קרובה ללבו, שזה היה מנהגו שלו, דבר שכמובן מסתבר מהיותו בן פרובאנס. אמנם לצד דבריו על המנהג הפרובאנסי וטעמיו, הוא לא התעלם משתי צורות אחרות של המנהג, כשגם להן הוא הקפיד להביא את טעמיהן. בתחילה כתב: "יש אומרים 'פטום הקטורת' כל ימי השבוע" (ב); "ויש אומרים 'פטום הקטורת' בכל יום... ולא בשבת" (ד). משתמע, שאמירה זו נהגה בתפילת ערבית¹⁵⁶, והיא נוספה על מנהג אמירת 'פטום הקטורת' בערבית של מוצאי שבת בלבד. כלומר: למנהג זה אמרו 'פטום הקטורת' בכל לילות השבוע, כולל מוצאי שבת, בסיום תפילת ערבית, חוץ מליל שבת. וזו צורת מנהג חדשה שלא שמענוה עד עתה, כי אפילו למנהג 'שלוש עיירות' בצרפת, אמרו 'פטום הקטורת' בכל תפילת ערבית לחול אך לא במוצאי שבת¹⁵⁷.

גם טעמו של המנהג האחרון, לומר 'פטום הקטורת' בכל תפילות ערבית פרט לשבת, הוא משום דמיון השבת לכלה. השבת דומה לכלה הצריכה להתבשם במוצאי יום חופתה, היינו, במוצאי שבת (ב), ולהמשיך ולהתבשם בכל ימות השבוע, כדי לסמל את אי-חזרתה לשיעבוד (ב) או מפני דימויה לכלה ה"צריכה להתבשם בכל שלשים יום אחר חופתה" (ד). ולכן יש לומר 'פטום הקטורת' בכל

156 כי שני איזכוריו למנהג נאמרו בהקשר אמירת 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית של מוצאי שבת, וגם, כשהוא מדבר על אמירת 'פטום הקטורת' ביום, בתפילת שחרית, הוא מרגיש זאת, כדבריו בהמשך: "ובצרפת אומרים אותו בשחר בשבת בלבד..." (ה).

157 וגם לא בתפילות ערבית לשבת ויום טוב, אך אין זה נוגע לענייננו הנוכחי. על מנהג 'שלוש עיירות', עי' לעיל, פרקים א-ב.

לילות השבוע, אך לא בליל שבת, שהוא יום חופתה, ו"שמחת חופתה משמחה יותר מכל מיני בשמים" (ב,ד).

בהמשך הוא מתאר צורת מנהג אחרת, מצומצמת ביותר: "ובצרפת אומרים אותו בשחר בשבת בלבד, קודם קדיש בתרא" (ה). היינו, 'פטום הקטורת' נאמר אך ורק בסיומה של תפילת מוסף לשבת. צורת מנהג זו מוכרת לנו ממקורות אחרים כמנהג **צרפת-ב**¹⁵⁸, וגם האוחזים בה הסבירו שהיא נובעת מדימוי השבת לכלה, שאינה צריכה להתבשם ביום חופתה. כי מפני דימוי זה יש להקפיד שלא לומר 'פטום הקטורת' בסמיכות לפרקי תפילה אחרים, כדי שלא לטשטש שהסיבה האמיתית לאמירת 'פטום הקטורת' היא ש"השבת היא לה לבשמים יותר מהכל". לכן לא ניתן לומר את 'פטום הקטורת' בסופה של תפילת שחרית לחול, שם אומרים 'שיר מזמור לאסף'¹⁵⁹, ואף לא בסופה של תפילת ערבית למרצאי שבת, שם נאמרים פסוקי 'ויתן לך', ולא נותרה אלא תפילת מוסף של שבת, שאין אומרים אחריה כל פרק תפילה.

מהעובדה שכל אחד משלושת אופני המנהג שנתפרטו לפנינו מטעים את מנהגו בדימוי השבת לכלה ובישומה, נראה, שדימוי זה כהסבר לזמני אמירת 'פטום הקטורת' הוא קדום ושורשי, עד שכל אחד הטוה לדרכו ולצורת קיומו למנהג.

158 עי' לעיל, פרק ד, ובסיכום שבסוף הפרק שם.

159 יצאתי מנקודת הנחה, שטעם זה מבוסס על המנהג הנפוץ, הקובע את 'שיר מזמור' בסופה של תפילת שחרית בלבד, ובלא להתייחס למנהג פרובאנס החריג לומר 'שיר מזמור' גם בסופה של תפילת ערבית, כי אז נמצא, שבעל המנהג לא הרגיש כל צורך להסביר מדוע אין לומר 'פטום הקטורת' בסופה של תפילת ערבית לחול, כמנהגן של 'שלוש עיירות' (לעיל, פרקים א-ב), למרות העובדה שלמנהג הנפוץ, גם לתפילת ערבית לחול לא נספחה בסופה כל פרק תפילה.

על המנהג הפרובאנסי לומר 'שיר מזמור' גם בסופה של תפילת ערבית, ראה, למשל: י' גרטנר, 'מנהג מרשלייאה: ספר המנהגות לר' משה ב"ר שמואל', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר יד (כד), 'ירושלים תשנח, עמ' 103 והערה 95 [=הנ"ל, עיוני תפילה, עמ' 358]; ספר המנוחה: הוא פירוש רבינו מנוח מנרבונה על הרמב"ם, א, הלכות תפילה, ז יח, מהדורת א' הורביץ, 'ירושלים תשל', עמ' קלז; ר' דוד ב"ר שמואל הכוכבי מאישטיילא, ספר הבתים, ג, חלק 'בית תפילה', שערי תפילה וברכת כהנים, שער תשיעי, סי' לא, מהדורת הרב מ' הרשור, 'ירושלים תשמג', עמ' ריב. ואפשר שהמנהג היה מוכר גם בקטלוניה, הסמוכה לפרובאנס והושפעה ממנה רבות בתחום מנהגות התפילה (עי' לעיל, הערה 136), כפי שכותב אחד מתלמידי הרשב"א, ר' חייא ב"ר שלמה מברצלונה, בירת קטלוניה, ש'נהגו העם' לומר 'שיר מזמור' גם בסופה של תפילת ערבית. ראה: ספר השולחן: לרבינו חייא ב"ר שלמה מברצלונה, החלק השני (הלכות תפילה), שער חמישי, מהדורת הרב מ"י הכהן בלוי (בתוך: ספר הפרדס לר' אשר ב"ר חיים ממונתשון), ניו-יורק תשמה, עמ' רפב, רפח.

סיכומו של דבר: מסקירתו הרחבה של ר' יהודה ב"ר יקר שמענו על שלושה מנהגים בזמני אמירת 'פטום הקטורת': (א) מנהג פרובאנס, מקומו של הכותב, לומר 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית של מוצאי שבת בלבד. (ב) מנהג לא ידוע, לפיו אמרו 'פטום הקטורת' בסיומה של כל תפילת ערבית לחול ולמוצאי שבת, אך לא בזו של שבת¹⁶⁰. (ג) מנהג צרפת, לומר 'פטום הקטורת' פעם אחת בשבוע, בסיום תפילת מוסף של שבת. כל מנהג ומנהג זכה לטעם ובידור, ובמיוחד זכה לכך המנהג הפרובאנסי, שר' יהודה ב"ר יקר טרח להסבירו בארבעה אופנים.

ט. מקבילות חלקיות

דבריו המפורטים של ר' יהודה ב"ר יקר שימשו בית אב לר' אהרן הכהן מגרבונה, המביא את תמצית דבריו, כדרכו במקומות נוספים לשאוב מלוא חופניים מפירוש התפילות של ר' יהודה ב"ר יקר¹⁶¹.

בכמה מקומות דן ר' אהרן הכהן מגרבונה בזמני אמירת 'פטום הקטורת'¹⁶², אך דיונו המרכזי הוא בחטיבת ההלכות למוצאי שבת, וזה לשונו שם (החלוקה לסעיפים היא ממני):

[א] ויש מקומות שנהגו לומר 'אין כאלהינו' ו'פטום הקטורת', וסימנם: אמ"ן ב"א. ויש מקומות מתחילין 'מי כאלהינו'. וכן נראה עיקר, שישאל תחלה 'מי כאלהינו' ואחר ישיב 'אין כאלהינו'.
[ב] והמנהג לאמרו, לפי שהשבת נקראת 'כלה', ודרך לבשם הכלה. ובשבת שהוא יום חופתה – אינה צריכה בשמים, לפי ששמחת חופתה משמחה יותר מכל בשמים שבעולם, ובמוצאי שבת אנו מבשמים אותה ב'פטום הקטורת' אחר חופתה. ואף יש מקומות אומרים 'פטום הקטורת'¹⁶³ כל ימי השבוע, לפי שהכלה צריכה להתבשם כל שלשים יום אחר חופתה, ולפיכך

160 בנוגע למנהג זה כותב ר' יהודה ב"ר יקר: "ויש אומרים 'פטום הקטורת' בכל יום עם השבח שאומרים תחלה, כאשר סדרנו – 'אין כאלהינו' תחלה או 'מי כאלהינו' תחלה, לפי המנהגים – ולא בשבת..." (ד). משמע, לכאורה, שצורת מנהג זו התהלכה גם בקרב הנוהגים לפתוח ב'אין כאלהינו', כמנהג המקובל והנפוץ, והן בקרב האוחזים במנהג החרגי, להקדים את המחרוזת השנייה לראשונה ולפתוח ב'מי כאלהינו'. נמצאת אומר, שהמנהג לומר 'פטום הקטורת' בכל תפילות ערבית פרט לשבת היה מוכר למדי. אולם לא הצלחתי לאתר כל מקור נוסף למנהג כזה.

161 ראה: ארחות חיים, ב, עמ' 642. ושם לא נרשמו אלא הציטוטים ששמו של ר' יהודה ב"ר יקר מפורש עליהם ולא אלו שבסתם, כמו זה הנידון כאן, שכנראה רבים ביותר.

162 עי' לעיל, ליד הערות 44-47.

163 ואף יש מקומות אומרים 'פטום הקטורת' בכת"י ירושלים 12 וניר-יורק 677 הנוסח: "ואף י"א פטום הקטורת". על כתב-היד, עי' להלן, הערה 165.

צריך לאמרו בכל יום עד השבת שהוא יום חופתה, ואז אינה צריכה בשמים.

[ג] ובצרפת אומרים אותו בשבת שחרית, קודם קדיש בתרא, כמו¹⁶⁴ שאומר בכל ימי השבוע 'שיר מזמור', ולא רצו לצרף אותו במוצאי שבת עם 'ויתן לך', לפי שאין נכר טעם אמירתו למה שאמרנו. והעיקר לרמוז כי השבת היא לה בשמים יותר מכל בשמים.

[ד] ויש מי שכותב, שאין אומרים אותו במוצאי שבת כי אם לסימן טוב, לפי שפטום הקטורת היה מעשיר כל המתעסקים בה, ואפשר שהזכרתו גם כן מעשרת¹⁶⁵.

164 כמון בכת"י ירושלים 12: "כגון".

165 ארחות חיים, א, סדר תפלת מוצאי שבת, סי' י, דף סז ע"א (ואינו במקבילה שבספר כלבו, סי' מא, עמ' 104), מתוקן על-פי שלושה כתבי-יד: ניו-יורק, בית המדרש לרבנים (מכת"י: F39339), דף 87ב; ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 4° 12, דף 95א; ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 666 [מכת"י: F39338], דף 143א. שני כתבי-היד האחרונים חשובים ביותר, שהם משקפים את הנוסח האחרון והסופי של החיבור, שערך המחבר בשלהי חייו בהיותו באי מיורקה (אלא שכת"י ניו-יורק 666 משקף נוסח מאוחר יותר מכת"י ירושלים 12), ראה על כך: הבלין, לענין הספרים כלבו וארחות חיים (לעיל, הערה 46), עמ' מו-סה; קליין, מבוא (לעיל, שם), עמ' כו-לד.

כאן המקום להודיע על השמטה אחת בנוסח הדפוס, שהטעתה כמה מהעוסקים בעניינם של זמני אמירת 'פטום הקטורת'. בנוסח הדפוס נאמר כך: "ובמוצאי שבת **אנו מבשמים אותה ב'פטום הקטורת' כל ימי השבוע**, לפי שהכלה צריכה להתבשם כל שלשים יום אחר חופתה...". והעניין תמוה, שהכותב סותר את דבריו הקודמים. אמנם באמת אין כאן אלא השמטה קלה מחמת הדומות, וכך הוא הנוסח הנכון המופיע בשלושת כתבי-היד הנזכרים (לא בדקתי בכתבי-יד נוספים), כפי שכבר הובא בפנים: "ובמוצאי שבת **אנו מבשמים אותה ב'פטום הקטורת' אחר חופתה. ואף יש מקומות אומרים 'פטום הקטורת' כל ימי השבוע**, לפי שהכלה צריכה להתבשם כל שלשים יום אחר חופתה...". והמילים המודגשות נשמטו בדפוס מחמת הדומות ('הקטורת' - 'הקטורת'), וכעת, לאחר החזרתם, הכל על מקומו בא בשלום. אמנם הפלא הגדול הוא, שהשמטה כזו בדיוק מתועדת גם בשניים מכתבי-היד (הנחשבים לדעתי, כאחד, מפאת זהותם) של 'פירוש התפלות הברכות' לר' יהודה ב"ר יקר, **מקורו** של בעל 'ארחות חיים' בעניין הנוכחי(!), ורק בכתבי-היד השלישי של הפירוש, המדויק יותר, הועתק הטקסט בשלימות; עי' לעיל, הערה 147. האם לפנינו מקרה בעלמא, בו הכלי הראשון והשני לקו בשגגה ובלא כל קשר באותו דילוג מחמת הדומות, או שמדובר כאן במשהו יותר עמוק, כמו שר' אהרן הכהן מנרבונה הכיר בתחילה את הנוסח הפגום, והעתיקו כך לספרו, ולאחר זמן גילה את הטעות ותיקנה במהדורת ספרו המאוחרת יותר? אין בידי להשיב על שאלה זו, ושמא יתבהר העניין עם התקדמות חקירת כתבי-היד של ספר 'ארחות חיים' וזיהוי המוקדם והמאוחר ביניהם.

אין ספק שכל הדברים הם תמצות וקיצור יריעתו הרחבה של ר' יהודה ב"ר יקר, בהשמטת כמה עניינים אך בשמירת לשונו וסגנונו במקומות אחרים¹⁶⁶. אמנם מה שברור בנוגע לר' אהרן הכהן מנרבונה אינו ברור בנוגע לחכם פרובנסאלי-ספרדי אחר, הוא ר' אברהם ב"ר נתן הירחי, שכן הוא ור' יהודה ב"ר יקר פעלו באותו איזור גאוגרפי וכתבו את חיבוריהם באותם השנים ממש, עד שאין לדעת מי שאב ממי, אם בכלל.

ר' אברהם ב"ר נתן הירחי נולד – בשנת ד'תתקטו (1155) – בלוניל שבפרובאנס וקיבל תורה מגדולי ארצו, אך כבר בצעירותו גלה לצרפת, לאשכנז ולמקומות נוספים, ועשה בהם תקופות ארוכות וקצרות, עד שבהיותו כבן ארבעים שנה השתקע בטולדו (בירת מחוז קסטיליה) שבספרד, וכתב בה את ספרו 'המנהיג' בשנת ד'תתקסד (1204)¹⁶⁷. לעומתו, ר' יהודה ב"ר יקר עשה, ככל הנראה, את רוב ימיו בפרובאנס, ולכל היותר שהה תקופת-מה בצרפת ולאחר מכן בברצלונה, בירת מחוז קטלוניה, הקרובה ברוחה ותרבותה לפרובאנס¹⁶⁸, ואת פירושו לתפילות הוא כתב, ככל הנראה, באותו זמן שר' אברהם הירחי כתב את ספרו¹⁶⁹, וכלל בו את עניינה של אמירת 'פטום הקטורת' במוצאי שבת:

166 הנה רשימת המקבילות לדברי ר' אהרן הכהן מנרבונה (הסעיפים בסוגריים מרובעים = 'ארחות חיים', ושאר הסעיפים מפנים לדברי ר' יהודה ב"ר יקר [לעיל, פרק ח]; והכל לפי חלוקתי לסעיפים):

סעיף [א] = תמציתו של סעיף ו (פרט לסימן "אמ"ן ב"א", שהוא כנראה נשאב, בשנינויים, ממחזור ויטרי, א, הלכות שחרית, סי' א, עמ' ה, ומקבילותיו).
סעיף [ב] = משפט אחד ("לפי שהשבת נקראת כלה") מסעיף א, המשך הסעיף = חלק מסעיף ב, וסופו = על-פי סוף סעיף ד.
סעיף [ג] = תמצית חציו הראשון של סעיף ה.
סעיף [ד] = תמצית חציו הראשון של סעיף ד.

167 ראה: ספר המנהיג, מבוא, עמ' 11-18.

168 עי' לעיל, ליד הערה 136 ובה.

169 ר' יהודה ב"ר יקר נולד, כמסתבר, בפרובאנס. בהמשך הוא נדר לדמפייר שבצרפת ולמד תורה מפי ר' יצחק ב"ר אברהם (הריצב"א), מגדולי בעלי התוספות הצרפתיים. ככל הנראה, את מרבית ימיו עשה ר' יהודה ב"ר יקר בארץ מולדתו, למעט תקופת לימודיו הנזכרת ותקופה נוספת בחייו הבוגרים – בשנת ד'תתקעה (1215) ואפשר גם בשנים שסביבותיה – בה שימש כדיין בבית הדין של ברצלונה, שם, ייתכן, נתוודע לו ר' משה ב"ר נחמן (הרמב"ן) ולקח ממנו תורה. את פירושו לתפילות הוא כתב בפרובאנס, ואת נוסח תפילתה ואת מנהגותיה הוא מייצג. הפירוש נכתב לא לפני שנת ד'תתקנ"ג (1193), ואפשר שלא יאוחר משנים ספורות לאחר שנת ד'תתקע (1210). הספר המאוחר ביותר המובא בפירוש התפילות הוא 'משנה תורה' לרמב"ם, שהגיע לפרובאנס בשנת ד'תתקנ"ג (1193), ואם כן לא ניתן להקדים את כתיבת הפירוש לשנה זו. ואם "רבנו יצחק" הנזכר בחיבור (פירוש התפלות והברכות, א, עמ' ב) הוא ר' יצחק ב"ר אברהם, הריצב"א, לפניו למד המחבר בדמפייר, הרי שלא ניתן לאחר את פירוש

מנהג כל ישראל לומר במוצאי שבת 'ויתן לך', וכל הפסוקים של ברכות, שיתברכו ישראל בשבת הבאה ומעתה ועד עולם. ובפרובינצא אומרים אחריהם 'אין כאלהינו' ו'פטום הקטורת' בבל. ונראה הטעם לפי מה דאמרינן ביומא: מעולם לא שנה אדם בה, מפני שמעשרת; ונשלמה פרים שפתינו', למען נתעשר ונצליח. אב"ן¹⁷⁰.

כאחד שמוצאו מפרובאנס לא הוצרך ר' אברהם ב"ר נתן הירחי למתווכים כדי לדעת את פרקי התפילה שהם אמרו במוצאי שבת. אולם מנין לו הטעם שהביא? טעם זה, שמפני שהקטורת מעשרת הנהיגו לומר 'פטום הקטורת' בפתיחת השבוע, כסימן טוב "למען נתעשר ונצליח", מופיע בפירושי התפילות לר' יהודה ב"ר יקר (סעיף ג). לעת עתה לא אדע, האם מחיבור זה הוא שאבו או להפך, ור' יהודה ב"ר יקר נטל את הטעם מ'ספר המנהיג', או ששניהם ראו את הטעם במקור אחר קודם יותר.

י. בין מערב למזרח

מפרובאנס וגרורותיה שמענו על מנהג אמירת 'פטום הקטורת' במוצאי שבת בלבד, בסיומה של תפילת ערבית¹⁷¹, ומאידך, במנהג צרפת¹⁷² הוסיפו בסופו של 'פטום הקטורת' – שנאמר למנהגם לאחר תפילת ערבית לחול – את המשנה בברכות "אמר רבי אלעזר בן עזריה, הרי אני כבן שבעים שנה..."¹⁷², אך אפשר ששתי צורות מנהג אלו נעוצות באחת מארצות המזרח.

התפילות יותר משנים מעטות אחרי שנת ד'תתקע (1210), שנת פטירת הריצב"א, וסביר כמובן, להקדימו בכמה שנים ואפילו בעשור. הוה אומר: "פירוש התפילות והברכות" נכתב בצמידות לתחילת המאה השלוש-עשרה (לשונו של ש' יהלום במאמרו הנרשם להלן בסמוך, עמ' 81).

הרב ש' ירושלמי (קרויזר), מהדיר פירוש התפילות לר' יהודה ב"ר יקר, כתב במבואותיו למהדורתו את תולדות המחבר בקצרה, אך לפי שהוא טעה בכמה פרטים יסודיים יצא תיאורו משובש, ואין לסמוך אלא על מחקרו הערכני של ש' יהלום, 'ר' יהודה בר יקר: תולדותיו ומקומו במשנת הרמב"ן', סידרא, יז (תשסא-תשסב), עמ' 79-88, בצירוף מחקרים נוספים: מ"ב לרנר, 'אור חדש על דברים רבה של בני ספרד [א]: צמיחתו של מדרש דברים רבה, מהדורת ליברמן', תעודה, יא (תשנז), עמ' 120-121; מ' גברין, 'ר' עזריאל מגירונה – פירוש התפילה: מהדורה ביקורתית: כתב-יד פירא 1, ע"ג, ירושלים 1984, עמ' 68-87; ש' יהלום, בין גירונה לנרבונה: אבני בניין ליצירת הרמב"ן, ירושלים תשעג, עמ' 283-284, 296-297 והערה 90. ועל-פי מחקרים אלו, בתוספת מעט נופך ממני, נכתב התיאור למעלה.

170 ספר המנהיג, הלכות שבת, עמ' ר. את דברי ראב"ן הירחי העתיק, כרגילותו, ר' דוד אבודרה; עי' לעיל, הערה 95.

171 לעיל, פרק ז. ב'גרורותיה' כוונתי, בעיקר, לאלו שבקטלוגיה שנהגו כמנהג פרובאנס. ראה לעיל, סוף פרק ז.

כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Harley 5794 (מתכ"י: F31353), בכתובה מזרחית מהמאה השנים-עשרה (שלא מהגניזה הקהירית), מחזיק כמה פרקי משנה בתערוכת מעט עניינים אחרים שנספחו להם: פרקים ג-ה ממשנת אבות (היינו, עד סופה של המסכת)¹⁷³, מאמרי מוסר חז"ליים קצרים¹⁷⁴, 'פיטום הקטורת', משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה'¹⁷⁵, פרק 'קנין תורה' ומשנת זבחים,

172 ראה לעיל, פרק ה.

173 משנת אבות מחזיקה חמשה פרקים בלבד, והפרק הששי ('פרק קניין תורה') – שהוא ברייתא – נספח אליה מאוחר, בשלהי תקופת הראשונים. ראה: שרביט, מנהג הקריאה של אבות, עמ' 179-182.

174 אביא כאן את אותם מאמרי מוסר קצרים:

(א) עז פנים [ר'] אליעזר אומר: ממזר. ר' יהושע אומר: בן הנדה. ר' עקיבא אומר: ממזר ובן הנדה, ור' אליעזר אומר: כל שלא עמדו אבותיו על הר סיני (מסכת כלה, א טז, אך הסיום לא נודע מקורו, והשווה בבלי, נדרים כ סע"א. ההשלמה על-פי המקבילה המצויינת להלן, ליד הערה 181). (ב) ועל כולם אליהו כותב והקב"ה חותם: אי לו לפוסל את זרעו ולפוגם את משפחתו, כל הפוסל – פסול, ואינו מדבר בשבח לעולם (על-פי קידושין ע ע"א). (ג) סוף ארם למות, והכל למיתה [הם] עומדים. אשרי מי שגדל בתורה, ועמלו בתורה, ועשה נחת רוח ליוצרו וגדל בשם טוב ונפטר בשם טוב, [ועליו] אמר שלמה בחכמתו: [טוב [שם] משמן] טוב' וגו' (ספר חיבוט הקבר, א ט). (ד) למד ועשה הרבה כדי שיתנו לך שכר הרבה, ודע מתן שכר [של צדיקים לעתיד לבוא] (ספר חיבוט הקבר, שם). (ה) תלמידי חכמין מרבין שלום בעולם, שנאמר: 'וכל בניך למודי יי, ורב שלום בניך' (בבלי, ברכות סד ע"א). (ו) [רצה הקב"ה לזכות את ישראל, לפיכך (!) הרבה להם תורה ומצות, שנאמר: 'יי חפץ למען צדקו, יגדיל תורה ויאדיר' (משנת מכות, ג טז). (ז) [בן חמש שנים למקרא, בן עשר למשנה] בן שלש עשרה למצות, בן חמש עשרה לתלמוד, בן עשרים לאשה, בן [...] לגבורה, בן ששים לעצה, בן שבעים לדור, בן שמונים לזקנה, בן תשעים לשוח, בן [מאה] כאילו מת ועבר ובטל מן העולם] (על-פי משנת אבות, ה כא).

ראה: שרביט, משנה מזרחית, עמ' 12-13. מספור המאמרים, מראי המקומות וההשלמות שבסוגריים (שלפעמים משוערות) הם ממני. מקורות המאמרים שציין שרביט, שם, עמ' 7, אינם תמיד מדויקים. למשל, בסעיפים ה-ו הוא מפנה לברכות יז ע"א ולמשנת אבות ב טז, אך אין ספק ששני המאמרים הם ממסכת חיבוט הקבר, א ט, כפי שצינתי. המנהג להוסיף אוסף מאמרים – בהיקפים שונים – לאחר לימוד מסכת אבות מתועד במקורות נוספים, ראה: שרביט, מנהג הקריאה של אבות, עמ' 185-186.

175 אלא שכאן הובאה המשנה עם פתיחתה ("מזכירין יציאת מצרים בלילות"), שנשמטה במנהג הצרפתי, ומאידך, נשמטה כאן סופה של המשנה המביאה את דעת חכמים ("חכמים אומרים: 'ימי חיך', העולם הזה; 'כל ימי חיך', להביא לימות המשיח"), בשונה מכל המקורות המזרחיים והצרפתיים; ראה על כך להלן, ליד הערה 197 ובה.

פרקים א-ה (ובאמצע פרק ה, נקטע כתב־היד)¹⁷⁶. כתב־היד הוא חלק ממשנה ולא מסידור תפילה וכדומה, אלא שכנראה, לא מצא הסופר את מסכת אבות בכתב־היד שהעתיק ממנו, והעתיקה מחיבור ליטורגי נפרד (סידור או מחזור), שם נספחו לסופה של המסכת אותם מאמרי חז"ל קצרים ו'פטום הקטורת' ושאר עניינים שאינם שייכים לסדר המשנה¹⁷⁷.

נמצאנו למדים על סידור קדום שהכיל פרקי תפילה ולימוד בסדר הבא: מסכת אבות, מאמרי מוסר חז"ליים קצרים, 'פטום הקטורת', משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה', פרק 'קנין תורה' (אשר לימים נקבע כפרקו הששי של מסכת אבות)¹⁷⁸. נשאלת השאלה: איזו מציאות ליטורגית מתוארת כאן? לכאורה נראה, שמסכת אבות נאמרה בשבת גופא (אחרי תפילת המנחה), כולה או פרק אחד בכל שבת¹⁷⁹, ועליה הוסיפו את אותם מאמרי מוסר חז"ליים קצרים, המתאימים באופיים ועניינם להיאמר בסמיכות למסכת אבות, ההדרכתית־מוסרית אף היא, ולאחר מכן, במוצאי שבת, וכנראה לאחר תפילת ערבית, נאמר 'פטום הקטורת' ולאחריו משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה'¹⁸⁰. ואם כן הדבר, לפנינו מנהג חדש המקביל חלקית למנהגים האירופאיים, ואשר משלב את המנהג הפרובנסאלי (אמירת 'פטום הקטורת' במוצאי שבת [בלבד?]) עם פרט מסוים של מנהג צרפתי־ג (אמירת משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה' אחרי 'פטום הקטורת'), ובכך נפתחים שערי השאלות והספקות בדבר השפעה או מקור משותף בין מנהגי המערב למנהג המזרח.

גם בשירידי סידור מהגניזה הקהירית, כת"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S E 3.62, מופיע תיאור ליטורגי קרוב. שרידים אלו מחזיקים את סופו של פרק

176 לתיאור ופרסום כתב־היד, ראה: שרביט, משנה מזרחית, עמ' 5-17. וראה גם: ע' אנגל, 'תיאור פאליאוגרפי לכתב־יד המוזיאון הבריטי Har. 5794', עלי ספר, יז (תשנ"ג), עמ' 19-22. בנוגע למוצאו של כתב־היד, הרי שבנוסף לכתיבתו המזרחית המלמדת, כמובן, על מקום העתקתו, "מבדיקת מסורתו הלשונית עולה בבירור, שכתב־יד זה קדום הוא ומסורתו ארצישראלית מובהקת" (שרביט, שם, עמ' 6).

177 כן שיער לנכון שרביט, משנה מזרחית, עמ' 9-10. והוא שיער זאת בלא שידע על מנהג אמירת 'פטום הקטורת' במוצאי שבת.

178 עי' לעיל, הערה 173.

179 על מנהג לימוד מסכת אבות בשבת, ראה: הרב ג' אוברלנדר, מנהג אבותינו בידינו: שבת קודש, מונסי תשע, עמ' קפה-רד; שרביט, מנהג הקריאה של אבות, עמ' 169 ואילך. ושם, עמ' 172-174, נידון היקפו של הלימוד בכל שבת.

180 ואין לתמוה על שהמקור שלפנינו השמיט את תפילת ערבית למוצאי שבת, האמורה – להסביר – להופיע אחרי מסכת אבות ומאמרי המוסר ולפני 'פטום הקטורת' ומשנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה', שכן דרך הסופרים הקדמונים להשמיט את התפילות שכבר נכתבו, ומסתבר שתפילת ערבית נעתקה כבר קודם לכן, בחטיבת התפילות לימות החול, ושמא גם הובא שם נוסח ההבדלה שבתפילת העמידה ('אתה חוננתנו').

חמישי ממסכת אבות, לקט מאמרי מוסר חז"ליים (המקיפים את מחצית הלקט שבממצא הקודם)¹⁸¹, ולאחר מכן מתחיל 'פטום הקטורת', וכאן הממצא נקטע¹⁸², ולא רחוק מלשער, שאף כאן הובאה לאחר 'פטום הקטורת' משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה'. הנה לנו ממצא נוסף המתעד, לכאורה, את המנהג לומר 'פטום הקטורת' במוצאי שבת, כשלאחריו באה, ככל הנראה, משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה'. אולם חוששני, שנכשלנו כאן בתופעת 'פרשנות על-פי המוכר', נוהג אנושי טבעי ושכיח המחפש מרכיבים מוכרים בזר ובלא מוכר. כי ממצא חדש, שלישי במספר, מלמד כנראה, שמדובר במנהג אחר שאין לו זיקה למנהגים האירופאיים הנזכרים.

אחד מפייטני המזרח שפיוטיהם עלו מהגניזה הקהירית הוא ר' שלמון חזן¹⁸³. מסגנון פיוטיו נראה שהוא לא קדם למאה העשירית וסביר שהוא אף מאוחר יותר, אך שמו מעיד עליו שהוא, כנראה, פעל במזרח. אחד מפיוטיו של ר' שלמון חזן, הפותח 'ספיר גזר והדריך מסלה', מיוסד על שלשלת הקבלה (משנת אבות, פרק א), ונועד להיאמר בחג השבועות, אחרי פיוט ה'אזהרות' – המפרט את תרי"ג המצוות – כהשלמה ותוספת לו¹⁸⁴.

הפיוט 'ספיר גזר והדריך מסלה' מוסר בלשון קצרה את כל עניינו של הפרק הראשון ממסכת אבות, את שמות האומרים ולפעמים גם חלק ממאמריהם, והוא יובא להלן בשלמותו בתוספת ביאור¹⁸⁵, כדי שיעמוד לנגד עיני המעיין. והנה לאחר שסיים הפייטן לגלגל בעניינו של הפרק הראשון ממסכת אבות, הוא הוסיף עוד שתי מחרוזות, שלכאורה אין להן כל קשר למסכת אבות או לפרק הראשון שלה:

יִמֵּן חֲמִשָּׁה קִנְיָנִים אֶל הַמִּיּוֹחָד
תּוֹרַת קִנְיָן אֶחָד, וְגִיָּא וְרוֹם שְׁנַיִם כְּאַחַד
חֶלֶק לִילָה בְּפֶחֶד, וְיִשְׂרָאֵל קִנְיָן אֶחָד
כִּי יוֹי אֶחָד וְשִׁמּוֹ אֶחָד.

181 הובאו שם המאמרים א-ד שבממצא הקודם (עי' לעיל, הערה 174).

182 לתיאור הממצא בקצרה, בלא לפרט את לקט המאמרים המוסריים, ראה: שריבט, מסכת אבות לדורותיה, עמ' 251, סעיף 63.

183 אחד מפיוטיו ('אופן וגלגל מהירים וקלים') נדפס על-ידי י' דוידזון, גנזי שכטר, ג, גיר-יורק תרפח, עמ' 170. פיוטים אחרים החתומים בשמו שעדיין לא נדפסו, הם, למשל: 'אבלים יאבד אנחתם' (פזמון לאופן לנחמו); 'סוחר תורה תיוותרו' (מקדושתא לשבועות); 'סוכת דוד הנופלת חי יקים' (עושה השלום לסוכות); ו'שנואה עזובה ושכוחה' (פזמון ל'תאמר ציון'). ישנם פיוטים נוספים החתומים 'סלמון' בלבד, ואולי גם הם (או חלקם) פרי עטו.

184 תודתי לפרופ' ש' אליצור על הפרטים הנוגעים לר' שלמון חזן, זמנו ופיוטיו, ויעודו של הפיוט 'ספיר גזר והדריך מסלה'.

185 ראה להלן, בנספח.

יָקָר הַצֵּרִי וְהַצֶּפֶרֶן פֶּטוּם הַקְטֹרֶת לְגִלּוֹת
וְחִלְבָּנָה, שְׂבָעִים שְׂבָעִים מִשְׁקָלוֹת.
שֵׁם מִזְכִּירִין יִצְיָאת מִצְרַיִם בְּלִילוֹת
'יְמֵי חֵייד' הַיָּמִים, 'כָּל יְמֵי חֵייד' הַלִּילוֹת.

וכאן מסתיים הפיוט.

המחרוזת הראשונה מן השתיים מפיטת פיסקא מ'פרק קניין תורה' (שאינו חלק ממסכת אבות!)¹⁸⁶, המדברת ב"חמשה קנינים קנה הקב"ה בעולמו, ואלו הן: תורה, שמים וארץ, אברהם, ישראל, בית המקדש"¹⁸⁷. וכנראה היה מנהגם להוסיף ולומר פיסקת ברייתא זו אחרי הלימוד במסכת אבות¹⁸⁸. אולם כיצד נשתרבבו הנה שני פרקי הלימוד הנרמזים במחרוזת האחרונה: עניין 'פטום הקטורת' (טורים 21-22) ומשנת 'מזכירין יציאת מצרים בלילות' (טורים 24-23)? אין זאת אלא, ששני פרקי לימוד אלו נאמרו מיד בסיום הלימוד במסכת אבות, ובמשך אחד, ומפני זאת ראה אותם פייטננו כחלק בלתי-נפרד מלימוד מסכת אבות וכלל גם אותם בפיוט¹⁸⁹. הוה אומר: 'פטום הקטורת' ומשנת 'רבי אלעזר בן עזריה' נאמרו בזמן לימודה של מסכת אבות, היינו, בשבת לעת מנחה, ולמנהג זה רומזים גם שרידי הסידורים הנידונים למעלה, ונמצא שאין כאן כל זיקה למנהג אמירת 'פטום הקטורת' במוצאי שבת (כמנהג פרוכאנס) או למנהג אמירת משנת 'רבי אלעזר בן עזריה' לאחר 'פטום הקטורת' בערבית של חול (כאחד ממנהגי צרפת), שכאן מדובר על אמירת 'פטום הקטורת' ביום של השבת, כשלאחריו נאמרה המשנה הנזכרת.

אמנם נראה, שבנוגע להיקפו של הלימוד במסכת אבות נבדלו שני הסידורים ממנהגו של פייטננו. שני הסידורים הביאו את לקט מאמרי חז"ל עם 'פטום הקטורת' ומשנת 'רבי אלעזר בן עזריה' בסופה של מסכת אבות, משמע, שמסכת אבות כולה נכללה במנהג הלימוד בשבת, הגם שאין לדעת אם הם למדו את כולה בכל שבת או שהיא נלמדה פרקים-פרקים עד שסיימוה בחמש שבתות¹⁹⁰. אך לא כן מנהגו של פייטננו. מכך שהוא קבע את שלוש הנספחות ('חמשה קנינים', 'פטום הקטורת' ומשנת 'רבי אלעזר בן עזריה') בסופו של הפרק הראשון ממשנת אבות, ולא המשיך לפייט את שאר פרקי המסכת, או לכל הפחות לרמוז ללימודם,

186 ע' לעיל, הערה 173.

187 אבות, ו' י. הציטטה הובאה בהשמטות קלות שלא נסמנו.

188 השווה לעיל, ליד הערה 174 ובה.

189 היו גם שנהגו לומר את משנת ברכות בלבד בסיום לימוד מסכת אבות, ללא עניין 'פטום הקטורת'. כך למופיע בקטע גניזה אחר, כת"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S K27,13; תואר אצל: שרביט, משנה מזרחית, עמ' 8.

190 שתי צורות מנהג אלו ידועות מן המקורות. ע' בפרסומים שנרשמו לעיל, הערה 179.

משתמע, שהוא ראה את הנספחות כשייכות לפרק הראשון בלבד, וזאת כנראה, שלמנהגו לא נלמדו בשבתות כל פרקי המסכת, אלא בכל שבת למדו את הפרק הראשון בלבד, שוב ושוב, כמנהג הקדום בתימן, שכנראה גם היה מנהגם של גאוני בבל¹⁹¹.

נמצאנו למדים, שבמזרח נאמר 'פטום הקטורת' עם משנת 'מזכירין יציאת מצרים בלילות' אחרי ובסמיכות ללימוד מסכת אבות, שנקבע, כנראה, במנחת השבת¹⁹², ואין אם כן כל זיקה בין המזרח למערב בנוגע לזמן אמירת 'פטום הקטורת'.

אך עם-כל-זאת אין להמעיט בדמיון המזרח למערב בנוגע לחתימת 'פטום הקטורת' במשנת 'מזכירין יציאת מצרים בלילות'. חתימה זו מופיעה, כזכור, בסידור המזרחי כת"י לונדון ובפיוט 'ספיר גזר והדריך מסלה' לר' סלמון חזן, והנה, כנרמז למעלה, באה חתימה זו גם באחת מצורות המנהג הצרפתיות!

המקורות האירופאיים – צרפת, פרובאנס, ספרד ושאר מקומות – הביאו לאחר 'פטום הקטורת' את המאמר התלמודי המפורסם: "אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא: תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם, שנאמר: 'וכל בניך למודי יי, ורב שלום בניך'..." (בבלי, ברכות סד ע"א, ועוד), ובו נחתמה חטיבת 'פטום הקטורת', כמנהג הנפוץ בימינו. כך בכל המקורות האירופאיים, פרט לכמעט כל מקורות מנהג צרפת-ג, ומדובר בשני חיבורי הלכה חשובים – 'מחזור ויטרי' ו'עץ חיים' – ובשבעה סידורים צרפתיים כתבי-יד, שרובם ככולם העמידו אחרי 'פטום

191 ראה על כך: שרביט, מנהג הקריאה של אבות, עמ' 173-174; הנ"ל, 'מסורות בני תימן בקריאת מסכת אבות בשבת', תימא, ה (תשנ"ו), עמ' 45-53; הרב י' רצאבי, 'מילי דאבות (בתוך: פרקי אבות: שנוהגים לקרות בשבתות שבת פסח לעצרת), בני-ברק תשנ"ו, מבוא, עמ' 9-13.

192 אמנם לצד מנהג זה נתקיים במזרח גם המנהג לומר 'פטום הקטורת' בסיום תפילת מוסף לשבת (בלבד?), הידוע מתפוצות אחרות. מנהג זה מתועד במזרח בקטעי סידור לשבת מהגניזה, כת"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, אוסף אדלר 2950.5-6, שם מופיע פרק 'במה מדליקין' (משנת שבת, פרק ב) כולו, ולאחריו הכותרת 'פרק מוסף שבת' ומיד בהמשך הועתקו 'אין כאלהינו', 'פטום הקטורת' בנוסחו הקצר והשיר שהלויים היו אומרים', וכאן הממצא נקטע. נראה אם כן, שהסידור הזה נתייחד לפרקי תפילה מיוחדים שנוספו בשבת, ופרק 'במה מדליקין' הובא בו בהקשר לתפילת ערבית של שבת (בלא להיכנס לשאלה אם הוא נאמר לפני ערבית או לאחריה), ואין כאלהינו, 'פטום הקטורת' והשיר שהלויים היו אומרים' הובא – כמפורש בכתב-היד! – כתוספת לתפילת מוסף. מדובר במנהג שכבר מוכר מצרפת (ראה לעיל, פרק ד), ותיאורו בקטלוג שרידי הלכה ומדרש של אוסף אדלר: "משנה שבת ב:א-ו (מתוך סידור), תפילת ערבית לשבת ו'פטום הקטורת' – אינו נכון, כמוכח מעיון בגופו של ממצא, שאינו מוכר כלל את תפילת ערבית של שבת. לתיאור הלקוי, ראה: נ' דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש ומגניזות קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק וירושלים תשנח, עמ' 141, מס' 2950.5-6).

הקטורת' שבתפילת ערבית לחול את משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה', ואילו בחתימת 'פטום הקטורת' שבתפילת מוסף לשבת השאירו את המאמר התלמודי הרגיל והמוכר¹⁹³.

ולא זו בלבד אלא, שאמירת משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה' בסופה של תפילת ערבית לחול, המוכרת כזכור ממנהג צרפת¹⁹⁴, מתועדת גם בשרידי סידור ארצישראלי מהגניזה הקהירית, כת"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3160.6, המביא שפע קטעי סיום לתפילת ערבית לחול, וביניהם המשנה הנזכרת¹⁹⁴, אלא ששם לא הובא עניין 'פטום הקטורת', לא בסמיכות למשנה זו ולא במקום אחר, בשונה מהמנהג הצרפתי הנזכר. זאת ועוד, אפשר שגם קטע סידור אחר, כת"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2437.10, מביא את משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה' בתפילת ערבית, לפני תפילת העמידה או לאחריה¹⁹⁵. ושוב מצאנו את משנתנו בגבולות תפילת ערבית של חול, למרות העובדה שסידורים המחזיקים את תפילת ערבית מעטים מאוד בגניזה הקהירית¹⁹⁶.

193 ראה לעיל, ליד הערות 74-78 ובהן.

194 פורסם עליידי 'מאנן, ראה: J. Mann, 'Genizah Fragments of the Palestinian Orde of Service', *HUCA*, 2 (1925), p. 324. ושוב נדפס הממצא, עם השלמות, בידי פליישר, קריאת שמע של ערבית, עמ' 278-280, והעניין שלפנינו הוא בעמ' 279. וראה גם: ע' פליישר, 'סידור' השם המפורש: לנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל בשבתות ובשבתות ראש חודש', תרכ"ז, סט (תשס), עמ' 324 (ונפלה שם טעות בהפניה למאמרו של מאנן).

195 כת"י זה מקיף דף בודד ופגום מסידור תפילה, המציג את משנת רבי אלעזר בן עזריה אחרי אחת מברכות קריאת שמע ובסמיכות להוראה להתפלל את העמידה שאחרי הועתקו קטעי סיום שונים. הממצא קטוע מכדי לדעת בבירור לאיזו תפילה הוא שייך. בפרויקט פרידברג לחקר הגניזה, מס' C19196, תואר הממצא כ"קטע מסידור המציג חלקים מתפילת שחרית לחול, עם הוראות בערבית-יהודית, קריאת שמע, עמידה". לזיהוי זה לא הובאה כל ראיה, ואם הוא מסתמך על הפיסקה הקטועה "הוא ראשון [...] ... ומבלעדיך אין אלהים [...] ...]" שבממצא, המזכירה את נוסח ברכת 'אמת ויציב' של שחרית, הרי שלמנהג ארץ ישראל הופיע נוסח כזה, בקירוב, בברכה הראשונה שלאחר קריאת שמע של ערבית ('אמת ואמונה'): "אתה ראשון ואתה אחרון ומבלעדיך אין לנו מושיע" (פליישר, קריאת שמע של ערבית, עמ' 277). נראה אפוא, שאין כל הכרח להשערה שמדובר בחלקים מתפילת שחרית לחול, ויש מקום ליומר שהקטע נשתייך לתפילת ערבית (השווה את הממצא שלפנינו לטקסט של תפילת ערבית שפרסם פליישר, קריאת שמע של ערבית, עמ' 278-279), והופעת משנת 'רבי אלעזר בן עזריה', המדבר בהזכרת יציאת מצרים בלילה, מסייעת לכך. אמנם מחמת קוטעו ותלישותו של הדף, לא נתברר אם ההוראה לתפילת העמידה וקטעי הסיום באו לפני משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה' או לאחריה, היינו, אם המשנה נאמרה אחרי תפילת העמידה או לפני(!), אך דיינו שמצאנו שוב את משנתנו בגבולות תפילת ערבית של חול.

196 פליישר, סידור השם המפורש (לעיל, הערה 194), עמ' 325: "אין בידינו אלא מעט מקורות מן הגניזה המביאים לשונות קבע מקיפים של תפילת ערבית של חול".

הנה לנו זיקה מסוימת בין המזרח למערב. מצד אחד, כאן וכאן מופיעה משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה' אחרי אמירת 'פטום הקטורת', הגם שיש ביניהם הבדל בנוגע לזמן אמירת החטיבה. ומצד שני, גם אמירת משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה' בתפילת ערבית של חול נהגה כאן וכאן, אלא שנבדלו ביניהם בנוגע לאמירת 'פטום הקטורת' באותו מעמד. אך גם כאן וגם כאן נבדלו בני המזרח מן הצרפתיים בפתיחת משנת 'אמר רבי אלעזר בן עזריה', שבני המזרח הביאו גם את פתיחתה: "מזכירין יציאת מצרים בלילות", בעוד שבני צרפת – ללא יוצא מן הכלל! – השמיטו ארבע תיבות אלו, ואיני יודע מדוע¹⁹⁷.

יא. טעמי המנהג

כמה טעמים נאמרו לסיבת אמירת 'פטום הקטורת', כל צורת מנהג וטעמה. הטעם הנפוץ לאמירת 'פטום הקטורת' בימות החול הוא "כנגד סידרי עבודת בית המקדש"¹⁹⁸, שהאמירה נחשבת כמעשה פטום הקטורת או כהקטרת הקטורת¹⁹⁹. טעם זה מופיע בפי מצדדי אמירת 'פטום הקטורת' פעמיים ביום,

197 אמנם בנוגע לגבולות חיתומה של האמירה, הסכימו כל צורות המנהג (פרט לכת"י לונדון 5794; ע"י לעיל, הערה 175) לומר את המשנה **עד סופה** – כולל את דעת חכמים ("חכמים ואמרים: 'ימי חיך', העולם הזה; 'כל ימי חיך', להביא לימות המשיח"), אע"פ שאין כל טעם להביאה, שכן לדעתם אין להזכיר את יציאת מצרים בלילות! הפתיחה "מזכירין יציאת מצרים בלילות" מופיעה גם במקבילה (הרחבה יותר) שבתוספתא, ברכות, א י. אבל בספרי, דברים, פיסקא קל (מהדורת א"א פינקלשטיין, ברלין תש, עמ' 188), הושמטה פתיחה זו, והעניין הוסמך אל המקרא בצורה כזו: "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים" (דברים טז ג), זו היא שאמר רבי אלעזר בן עזריה: הריני כבן שבעים שנה...", והמשך העניין הוא כבמשנת ברכות (גם במקבילתא, פרשת בא, מסכתא דפסחא, פרשה טז, מהדורת ח"ש הורוויץ, פפד"מ תרצא, עמ' 60, הושמטה הפתיחה, אך שם הנוסח שונה מאוד ממשנת ברכות). אך עם זאת לא נראה לתלות את השמטת 'מזכירין יציאת מצרים בלילות' – למנהג צרפת – בנוסח ה'ספרי', כלומר, שבני צרפת אימצו את נוסח 'ספרי' על פני משנת ברכות. ראשית, אין כל הגיון וטעם שבני צרפת יאמצו את לשון ה'ספרי' (חיבור שכמעט לא היה מוכר בצבור הרחב) ולא את המובא במשנת ברכות, ועוד, גם אם בני צרפת אימצו את נוסח 'ספרי' נותרה השאלה במקומה, מדוע הם השמיטו את פתיחת המובאה (של ה'ספרי'). ואפשר שהשמטת בני צרפת למשפט 'מזכירין יציאת מצרים בלילות' נובעת מהשמטתו במובאה שב'הגדה של פסח' (ראה: הגדה שלמה, בעריכת הרב מ"מ כשר והרב ש' אשכנזי, ירושלים תשטו, עמ' טז-יח), הגם שעדיין לא נתבארה טעמה של השמטת המשפט ב'הגדה של פסח' גופה.

198 לעיל, ליד הערה 2.

199 למנהג טרוויש וסביבותיה ראו את אמירת 'פטום הקטורת' כמימוש למעשה פיטומה והכנתה של הקטורת (ראה לעיל, פרק א, ובמיוחד ליד הערות 12-7), בעוד ששאר מקורות ראו את הדבר כתחליף להקטרת הקטורת עצמה.

שחרית וערבית (מנהג שככל הנראה לא נתקיים בפועל, פרט למקומות מעטים בספרד), שכן "קטורת באה שחרית כמו ערבית"²⁰⁰, ש"מצות הקטרת שהיו מקטירין פרס בשחרית ופרס בין הערבים"²⁰¹, והוא גם מוסכם על אלו שנהגו לומר 'פטום הקטורת' רק פעם אחת ביום, בתפילת ערבית לחול, הגם שלא טרחו להסביר כיצד באמירת 'פטום הקטורת' פעם אחת ביום מקיימים זכר לקטורת המקדש שהוקטרה פעמיים ביום, בבוקר ובבין הערביים²⁰². יש גם שהסבירו את סיבת אמירת 'פטום הקטורת' בערבית לחול, "שאין במעריב קרבן לכפר עון", ונשארה הקטורת בלבד שתכפר על העוונות²⁰³, ומשום כך יש לומר 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית לחול.

גם אלו שנהגו לומר 'פטום הקטורת' בסופה של תפילת מוסף לשבת הטעימו את מנהגם, וכך גם הנהגים לאומרו במוצאי שבת בלבד, והאחרונים גיבו את צורת מנהגם בארבעה טעמים. כל טעמיהם כבר סוכמו למעלה²⁰⁴, ואין צורך לשוב ולשנותם²⁰⁵. רק אוסיף, שלאחרונה הוצע "שאמירת 'פטום הקטורת' במוצאי שבת, שמזכירים כמה ראשונים... ופסוקים נגד כשפים הנדפסים בסידורים רבים, בתוך סדר למוצאי שבת, כולם נובעים מעניין המזיקין שמחדשים פעולתם במוצאי שבת"²⁰⁶. אך לדעתי, אין לטעם זה יסוד כל זמן שלא נמצא ולו עדות קדומה אחת הכורכת את אמירת 'פטום הקטורת' יחד עם אמירות אחרות שנועדו להגנה מפני המזיקין.

יב. חתימה

מאמר זה נועד לברר את תולדות מנהג אמירת 'פטום הקטורת' בסיומה של תפילת ערבית, על צורותיו השונות, הגם שלצורך העניין הוצרכנו לסטות לפעמים ממתווה זה. נסכם אפוא את אופני הילוכי המנהג בתפוצות השונות, את

200 ע' לעיל, פרק א בתחילתו.

201 לעיל, ליד הערה 45.

202 להרי הויכוח בין שתי המחנות, ראה לעיל, ליד הערה 4, סעיף [א]-[ב].

203 ע' לעיל, ליד הערה 25.

204 ע' לעיל, פרק ח.

205 טעמים נוספים, ממקורות מאוחרים וברובם על-דרך הקבלה, לזמני אמירת 'פטום הקטורת', ובמיוחד לטעם אמירתו ביום השבת בלבד, ראה: חלמיש, הנהגות קבליות, עמ' 421-423.

206 ראה ג' פריד, 'מנהגים לא ידועים' בתפילה: הבדלה, שנתון מועצת רבני ישראל הצעיר בישראל, ב (תשמח), עמ' קנה הערה 83. טעם זה, בניסוח פחות חד, נזכר במקורות קבליים מאוחרים, ראה: חלמיש, הנהגות קבליות, עמ' 421-423. על המנהג לומר השבעות שונות במוצאי שבת, בהבדלה על הכוס או בסביבותיה, כהגנה מפני המזיקין, מנהג הידוע כבר מתקופת הגאונים, ראה: תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה (לעיל, הערה 67), עמ' 132-138.

סופו של המנהג, וגם נאמר דברים מעטים בנוגע למשקל שיש להעניק למקורות הידע השונים, עליהם הושתת המאמר.

[א] צורות המנהג

מנהג אמירת 'פטום הקטורת' מוכר באחת-עשרה צורות שונות²⁰⁷, מהן נפוצות ומיעוטן נדירות למדי, שאינן עולות אלא ממקורות יחידאיים. והנה פירוטן:

(א) מנהג **צרפת-א**: בתפילת ערבית לחול בלבד, פרט לליל תשעה באב (מנהג שלוש עיירות צרפתיות, טרוייש, שאנץ ואלצורה, ולמקורות אחרים, המנהג נפוץ במקומות נוספים בצרפת)²⁰⁸. (ב) מנהג **צרפת-ב**, מנהג **אשכנז ומנהג איטליה-א**: בתפילת מוסף לשבת בלבד (ראב"ן הירחי, ר' יהודה ב"ר יקר ור' אהרן הכהן מלונל, וכך גם בהרבה סידורים צרפתיים ורוב הסידורים האיטלקיים)²⁰⁹. (ג) מנהג **צרפת-ג**: בתפילת ערבית לחול ובתפילת מוסף של שבת (ר' שמחה מויטרי והרבה סידורים צרפתיים)²¹⁰. (ד) מנהג **ספרד-א**: בתפילות שחרית וערבית של ימות החול (עדות אשכנזית על המנהג ב'אספמאי', דברי ר' ישראל אלקנאוה ור' אברהם סבע ומקורות נוספים²¹¹. המנהג גם נזכר ב'סדר רב עמרם גאון', אלא שכנראה הוא אינו מייצג את מנהג בבל. וכך גם נהג, באופן אישי, ר' שמחה הגדול, סבו של ר' שמחה מויטרי)²¹². (ה) מנהג **ספרד-ב**: בתפילת שחרית לחול בלבד (עדותם של סידורים רבים כמנהג ספרד)²¹³. (ו) מנהג **ספרד-ג**: לא אמרו בכלל, בשום תפילה, את 'פטום הקטורת' (עדותם של כמה סידורים כמנהג ספרד)²¹⁴. (ז) מנהג **פרובאנס** וגם מנהג **ספרד-ד** (קטלוניה בעיקר): בתפילת ערבית של מוצאי שבת בלבד (ר' משה ב"ר שמואל ממרסיי, ר' אברהם ב"ר נתן הירחי, ר' יהודה ב"ר יקר ור' אהרן הכהן מגרבוניה, וכך בכל הסידורים הפרובנסאליים ובכמה סידורי ספרד יחידאיים)²¹⁵. (ח) מנהג **איטליה-ב**: בתפילת שחרית לחול ובתפילת מוסף לשבת (מעט מהסידורים

207 לשם הנוחות, כללתי בסך זה גם את המנהג שלא לומר בכלל 'פטום הקטורת', כמו מנהג **ספרד-ג**. ראה להלן בסמוך.

208 עי' לעיל, פרקים א-ב.

209 על המנהג הצרפתי, עי' לעיל, פרק ד; ועל המשתקף בסידורים האיטלקיים, עי' לעיל, הערה 111. גם באשכנז לא אמרו 'פטום הקטורת' בכל יום "מפני ביטול מלאכה" אלא רק בשבת (עי' לעיל, ליד הערה 4, סעיפים [א], [ג]; ולעיל, הערה 5), הגם שהיו מחכמיהם שהמליצו לאומרו בכל יום ויום (לעיל, ליד הערה 2; ליד הערה 4, סעיף [ג]).

210 עי' לעיל, ליד הערות 39-30; לעיל, פרק ד.

211 עי' לעיל, פרק ו.

212 עי' לעיל, ליד הערות 42-40.

213 עי' לעיל, ליד הערה 103 ובה.

214 עי' לעיל, ליד הערה 102 ובה.

215 עי' לעיל, פרק ז. על סידור איטלקי שכנראה הושפע מהמנהג הפרובנסאלי, עי' לעיל, הערה 111, בסופה.

האיטלקיים)²¹⁶. (ט) **מנהג כלאים חריג** (ספרד+פרובאנס?): בתפילות שחרית לחול וערבית למוצאי שבת (סידור ספרדי בעל השפעות חיצוניות)²¹⁷. (י) **מנהג שלא נודע מוצאו**: בתפילת ערבית לחול ומוצאי שבת (ר' יהודה ב"ר יקר בשם אחרים)²¹⁸. (יא) **מנהג המזרח**: אחרי לימוד 'מסכת אבות' בשבת, במנחה, כנראה (כמה שרידי סידורים מזרחיים)²¹⁹.

ואגב הבידור במנהג אמירת 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית נמצאנו למדים כמה פרטים בעניין היקפו של פרק 'פטום הקטורת', מרכיביו וחתימתו, שיש לו שני נוסחים ושני חתימות. מנהג אחד הכיר בנוסח קצר של 'פטום הקטורת', שהסתיים ב'מפני הכבוד', ואחרים נהגו בנוסח ארוך, שהמשיך בהבאת כמה ברייתות נוספות, שגם בהיקפן היו חילוקי מנהגים, שבפרובאנס נהגו להוסיף גם את הברייתא 'הקטיר בחוץ חייב'. בנוסף לכך נחלקו המנהגים בחתימת פרק 'פטום הקטורת', אם הוא נחתם במאמר התלמודי "אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא, תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם..." או במשנת ברכות: "אמר רבי אלעזר בן עזריה: הרי אני כבן שבעים שנה..."²²⁰. כך, למשל, **למנהג צרפת-ג**: בתפילת ערבית לחול, נאמר 'פטום הקטורת' בנוסחו הארוך אשר נחתם במשנת ברכות, אבל בתפילת מוסף לשבת, נאמר הנוסח הקצר בחתימת המאמר התלמודי²²⁰. וזיקת הנוסחים לזמני האמירה עולה גם ממנהגים אחרים: **למנהג צרפת-ב**, נאמר 'פטום הקטורת' רק בתפילת מוסף לשבת ובנוסחו הקצר, ומאידך **למנהג פרובאנס** נאמר 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית למוצאי שבת בלבד ובנוסחו הארוך²²¹.

[ב] סופו של המנהג

אמירת 'פטום הקטורת' בסיומה של תפילת ערבית, שהיתה מוכרת בתקופת הראשונים, נעלמה לחלוטין בתקופת האחרונים, ולכל הפחות, היא אינה מיוצגת בספריהם של גדולי הדורות. אפילו ר' משה איסרליש, הרמ"א, המחייב לומר 'פטום הקטורת' בכל יום **"בערב ובבוקר"** – בהנחה ש'בערב' כוונתו לתפילת ערבית ולא לתפילת המנחה! – מודה שאין המנהג כן, ו"נהגו שלא לאומרו בחול"²²², היינו, אף לא בתפילת שחרית!

216 עי' לעיל, הערה 111.

217 עי' לעיל, ליד הערה 106.

218 עי' לעיל, ליד הערות 156-157, 160.

219 עי' לעיל, פרק י.

220 עי' לעיל, פרק ה (בחציו הראשון).

221 עי' לעיל, ליד הערות 80-82.

222 כן כותב הרמ"א בהגהותיו לשו"ע, או"ח, סי' קלב סעיף ב: **"ויש לומר 'פטום הקטורת' ערב ובוקר, אחר התפלה, ואומרים תחלה: 'אין כאלהינו' וכו', ואומרים 'השיר שהלויים היו אומרים במקדש', שחרית לבד. ויש שכתבו לזוהר לומר 'פטום הקטורת' מתוך הכתב, ולא בעל פה... ולכן נהגו שלא לאומרו בחול, שממהרין למלאכתן וחיישינן**

אכן, גם בתקופת האחרונים הומלץ, פה ושם, לומר את 'פטום הקטורת' במוצאי שבת²²³, וגם היו שנהגו בכך, כעדותם של הסידורים המאוחרים שהכלילו את 'פטום הקטורת' בסדר מוצאי שבת (כפי שהוא עוד מצוי בחלק מסידורי דורינ), אך עדיין קיים הבדל גדול בין דורות אחרונים לדורות ראשונים: בדורות האחרונים נחשבת אמירת 'פטום הקטורת' במוצאי שבת כעניין פרטי ואישי, ולא כחלק מאמירות הציבור, ואשר על כן היא מתבצעת לאו דווקא בבית הכנסת אלא גם בביתו של אדם, לפני או אחרי ההבדלה על הכוס. לא כן בדורות הראשונים, שהחשיבו את 'פטום הקטורת' – כולל זו שבסופה של תפילת ערבית – כחלק מתפילת החובה הציבורית, עד שהציבור כולו אמרו בצוותא ובבית הכנסת²²⁴, ממש כנהוג היום באמירת 'פטום הקטורת' בסיומה של תפילת שחרית לחול. ואמירת 'פטום הקטורת' שניתנה לה גושפנקא הלכתית וציבורית היא זו שנידונה במאמר זה.

[ג] הלכה ומעשה: שני סוגי מקורות

מהמחקר שלפנינו גם נתעוררנו בהבנת היחס הנכון שיש להעניק למקורות ידע שונים. לצורך בירור מנהגנו נעשה שימוש בשני סוגי מקורות ידע: (א) חיבורי הלכה, מנהג ופרשנות; (ב) סידורי תפילה. בין שני סוגי מקורות אלו קיים הבדל משמעותי. הסוג הראשון מציג, בדרך כלל, מה יש לבצע לדעת ההלכה הפסוקה ולפי המנהג המקובל, אך אין כל הכרח שהמנהג הפעיל אכן תאם לפסיקה ההלכתית המסוימת, שלא פעם המנהג שנתקיים למעשה לא עלה בקנה אחד עם דבר ההלכה²²⁵. לעומת זאת, סידור התפילה מתאר את המנהגים הפעילים ואת

שמא ידלג". כל זאת הוא להבנה הפשוטה בדברי הרמ"א, ש'ערב' הוא הלילה, והוא מחייב את אמירת 'פטום הקטורת' גם בתפילת ערבית (עי' פרישה, או"ח, סי' קלג, ס"ק ח, קרוב לסופו, שכן הבין בדבריו). אך כבר העיר ר' אברהם אבלי הלוי גומבינר, בעל 'מגן אברהם': "והאר"י כתב, שאין לאומרו בערב. ואפשר דהכי קאמר, אחר תפילת מנחה או קודם לה" (מגן אברהם, או"ח, סי' קלב, ס"ק ג). היינו, שאין הרמ"א מדבר על אמירת 'פטום הקטורת' בלילה ממש, אחרי תפילת ערבית, אלא כוונתו לתפילת המנחה, שזמנה מ"כ ינטו צללי ערב" (ירמיה ו ד). ולביאור זה, המוסכם על רוב האחרונים (ראה: הרב מ' שפילמן, תפארת צבי: על ספר הזהר, ו [תצוה-פקודין], ניר-יורק תשסג, עמ' רעה), נמצא, שרמ"א אינו מדבר כלל באמירת 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית, ואף לא כדרישה וכהוראה בעלמא!

223 ראה: חלמיש, הנהגות קבליות, עמ' 479-480.

224 כפי שניתן להסיק מהופעות 'פטום הקטורת' בסידורים הקדומים, שכמעט תמיד נרשמה לאחריו ההוראה לומר קריש או תפילה אחרת הרגילה להיאמר במעמד הציבור (כמו 'עלינו לשבח').

225 דוגמא נאה לכך היא הקפדתם של נקיי הדעת בצרפת על מאכלה הכשר של המינקת הגוייה ששכרו לילדיהם, הקפדה שאין לה כל חובה הלכתית ואף לא נזכרה כמנהג

מושכם בחיים, שכן הסידור נועד לסייע למתפלל להתמצא בסדר התפילות הנהוג בקהילתו, ולפיכך לא מסתבר שלא תהיה חפיפה מלאה בין סידור התפילה למנהג שנתקיים בפועל באותה קהילה, ובמיוחד אם מדובר בסידור או מחזור שנועד לשליח-ציבור המוביל את תפילת הקהל כולו²²⁶.

גם בנוגע למנהגנו, זמני אמירת 'פטום הקטורת' וכדגש על אמירתו בסיום תפילת ערבית, לא תמיד המתואר בספרות ההלכתית והספרות הקרובה לה עולה בקנה אחד עם המתועד בסידורי התפילה²²⁷, ונפתח בדוגמא הקיצונית²²⁸: לכל המקורות החוץ-ליטורגיים, נהגו בספרד לומר 'פטום הקטורת' בכל תפילות שחרית וערבית של 'ימות החול' (=מנהג ספרד-א), אך למרבה הפלא, אף סידור תפילה ספרדי אינו מאשר את המנהג, אלא כל סידורי ספרד מתעדים שני מנהגים אחרים: אי אמירת 'פטום הקטורת' בשום תפילה (=מנהג ספרד-ג) או אמירתו בתפילת שחרית לחול בלבד (=מנהג ספרד-ב). כיצא בכך מנהג צרפת-א, לומר 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית לחול בלבד, נזכר לא מעט בספרות המנהג וההלכה, אבל בקרב הסידורים הצרפתיים יש לו נציג בודד ויחידאי²²⁹. אך כאן ישנן נסיבות לקולא, שכן למקורות רבים התהלך מנהג צרפת-א באיזור מצומצם למדי, רק בשלוש עיירות צרפתיות, כך שעלינו לאתר ולברוק את המנהג דווקא בסידוריהם. וישנה גם דוגמא הפוכה: מנהג צרפת-ג, לומר 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית לחול ובתפילת מוסף לשבת, מופיע בסידורים צרפתיים רבים, אך בספרות ההלכה הוא זכה לנציג אחד בלבד – 'מחזור ויטרי'. אמנם בנוגע לשתי צורות מנהג אחרות, אין הפלגה בין שני סוגי המקורות. כך מנהג צרפת-ב (אמירת 'פטום הקטורת' בתפילת מוסף לשבת בלבד) נידון ביחס שווה בספרות ההלכתית ובזו הליטורגית, ועולה עליו מנהג פרובאנס (אמירת 'פטום הקטורת'

פעיל בספרות ההלכה והמנהג. ראה על כך: ש' עמנואל, 'המינקת הנוצרית בימי הביניים: הלכה והיסטוריה', ציון, עג (תשסח), עמ' 21–40.

226 גישה זו כבר הביע עזרא פליישר, שבנוגע לנוסחאות תפילה ומנהגי תפילה יש לסמוך על עדויות ליטורגיות (סידורים ומחזורים) על פני מקורות שאינם ליטורגיים, כמו ספרות ההלכה והמנהג, שהביאו נוסחאות או מנהגי תפילה סותרים, שאין לראות מקורות אלו כעדות למציאות ליטורגית פעילה וקיימת. ראה: ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמח, עמ' 15–16. וראה גם: הנ"ל, קריאת שמע של ערבית, עמ' 295–296 הערה 83; שפיר, תולדות נוסח צרפת, 2–3. תודתי לירדי הרב משה שוחט על הפניותיו בעניין.

227 לא היה באפשרותי לברוק את כל סידורי התפילה, ובמיוחד אלו של מנהגי ספרד ואיטליה, ששרדו מהם מאות כתבייד, וכל דברי במאמר ובסיכום הנוכחי מבוססים על אותם עשרות סידורים שברקתי, כמרגם מייצג, ואין לדיין אלא מה שענינו רואות.

228 לא ציינתי – בדרך כלל – היכן נידונו במאמר צורות המנהג שייזכרו בדיון הבא, שכולן נרשמו בתחילתו של הפרק בסיכום הכללי לצורות המנהג השונות.

229 הוא הסידור הצרפתי, הנרשם לעיל, סוף פרק ד, כסידור כו.

בתפילת ערבית של מוצאי שבת בלבד), המציג זהות מוחלטת ותיאום נדיר בין הספרות ההלכתית לסידורי התפילה.

כיצד אם כן יש להבין את אותם נתונים סותרים? האם אכן – בהתייחס לדוגמא הקיצונית דלעיל – התהלכו בספרד שתי צורות מנהג (ספרד-ב,ג) בלבד, בעוד שצורת המנהג האחרת (ספרד-א), המופיעה, כזכור, אך ורק בחיבורים חוץ-ליטורגיים, כלל לא נתקיימה בה? קשה להניח זאת בשעה שאותם חיבורים חוץ-ליטורגיים מעידים שכן היה המנהג בספרד. נראה יותר, שגם צורת המנהג המתוארת בחיבורים חוץ-ליטורגיים נתהלכה בספרד, אלא שעדותם של המקורות הליטורגיים נותנת בידינו זווית-ראייה נכונה על תפוצתו, ומובילה למסקנה שתפוצתו היתה מצומצמת למדי, והמנהג לא היה מוכר אלא בשולי המחנה.

נספח

פיוט 'ספיר גזר והדריך מסלה' לר' סלמון חזן

תוכן: הפיוט מוסר את שלשלת הקבלה של התורה שבעל-פה, כמפורט במשנת אבות, פרק א, והוא נועד להיאמר אחרי פיוט ה'אזהרות' בחג השבועות. הפיוט מפרט את שמות האישים המרכיבים את שלשלת הקבלה, כנרשם במשנה, ולפעמים גם מביא חלק ממאמריהם שנאמרו שם. **אקרוסטיכון:** סלמון חזן יחי.

מקור: כת"י לונדון, הספרייה הבריטית OR 5557Z.5-4.

המהדורה: הפיוט מנוקד בכתב-היד שלא לפי הכללים המקובלים, וכאן הוא נוקד מחדש על-פי כללי הניקוד (אך השארתי את ניקוד כתב-היד לשמות הלא-עבריים של החכמים שנזכרו בפיוט וגם לכמה מהמילים הארמיות, והודעתי זאת בביאורי על אתר, שכן אפשר וניקודם בכתב-היד משקף מסורת מקומית או אחרת). רוב תודות לר' משה שפרבר שנתן עצמו למלאכת הניקוד וסייעני בביאור כמה טורים. תודות לפרופ' ש' אליצור, שהעירה הערות חשובות, ששולבו במהדורה. לא דנתי, בדרך כלל, בשינויי נוסח למשנת אבות העולים מהפיוט, כי לכולם מקבילות בעדי הנוסח שרשם שרביט, מסכת אבות לדורותיה, עמ' 63 ואילך.

ספיר גזר והדריך מסלה

משה קבל קנין מגלה

ליהושע מסר, ומסרה לזקני עגולה

וזקנים מסרו לאנשי כנסת הגדולה.

- ביאור -

1 נשוא הטור הוא משה רבינו. **ספיר גזר:** משה חתך אבן ספיר בשביל הלוחות. על-פי שמות לד ד: "ויפסל שני לוחות אֲבָנִים כְּרָאשֵׁינִים...", והם נחצבו מאבן ספיר (ראה: תנחומא, עקב, ט, ועוד). והפייטן משחק בלשון איכה, ד ז, בשינוי חריף. **והדריך מסלה:** הדריך את ישראל בדרך התורה. כלומר: הוריד עבורם את התורה. והלשון אולי בהשפעת ישעיה יא טו-טז. | 2 **משה קבל קנין מגלה:** כאשר משה קיבל את התורה, שהיא אחד מקנייניו של הקב"ה (אבות, ו י). **מגלה:** התורה, על-שום זכריה ה א: "וְאָרָאָה וְהָיָה מְגִלָּה עֶפֶה", היא התורה, עי' בבלי, עירובין כא ע"א; גיטין ס סע"א, ועוד. | 3 **ליהושע מסר, ומסרה לזקני עגולה:** משנת אבות, א א: "משה קיבל תורה מסיני, ומסרה ליהושע, ויהושע לזקנים", היינו, לזקני הסנהדרין. **עגולה:** סנהדרין, על-שום משנת סנהדרין, ד ג: "סנהדרין היתה כחצי גורן עגולה". | 4 **וזקנים מסרו לאנשי כנסת הגדולה:** משנת אבות, שם: "וזקנים לנביאים, ונביאים מסרו לאנשי כנסת הגדולה". והפייטן קיצר את השלשלת ודילג על הנביאים.

5 מתונים היו בדין ובמשפט ערכו
והעמידו תלמידים, כל אחד ואחד מִיִּשְׂרָאֵל דָּרְכוּ
וַעֲשׂוּ סִיג לַתּוֹרָה מְכוּ וּמְכוּ
כְּשִׁמְעוֹן הַצִּדִּיק וְאַנְטוֹגֶנוֹס אִישׁ סוֹכוּ.

10 נִיבָא אִישׁ צְרִידָה, הוּי מִתְאַבֵּק בְּעַפְר מוֹבְטָח
וְאִישׁ יְרוּשָׁלַם – אַל תִּרְבֶּה שִׁיחָה, פֶּן בִּשְׂאוֹל תִּטּוּחָח
חֵשׁ בֶּן פְּרַחְיָה וְנִתְאִי הָאֲרַבְלִי: אַל תְּהִי חֶבֶר לְרָשָׁע, וְאַל תִּתְיָאֵשׁ וְתִבְטָח
כִּיהוּדָה בֶּן טַבָּאי וְשִׁמְעוֹן בֶּן שֹׁטָח.

- ביאור -

5-7 מתונים היו בדין ... ועשו סיג לתורה: משנת אבות, שם: "הם [=אנשי כנסת הגדולה] אמרו שלשה דברים: הוּו מתונים בדין, והעמידו תלמידים הרבה, ועשו סייג לתורה." | 5 ובמשפט ערכו: ערכה וחשיבותה של המתינות היא במשפט. ואולי 'דין' הוא מהלך הדיון, ו'משפט' הוא חריצת הדין, פסק הדין. | 6 תלמידים: בכתב-היד: 'תלמיד', והשלמתי את הקיצור. כל אחד ואחד מִיִּשְׂרָאֵל דָּרְכוּ: כל אחד מהתלמידים דרכו תהיה מיושרת ונכונה. | 7 מכו ומכו: מכאן ומכאן. בדומה לכתוב ביחזקאל מ' לד: "מפו ומפו" = מפה ומפה. | 8 כשמעון הצדיק: שהיה משיירי אנשי כנסת הגדולה (משנת אבות, א ב). ואנטוגנוס איש סוכו: שקיבל משמעון הצדיק (משנת אבות, א ג). כאן ציין את שמות ממשיכי שלשלת הקבלה בלא להביא את מאמריהם. ואנטוגנוס: הניקוד בכתב-היד. | 9 ניבא: אמר, דיבר; כמו 'ניב שפתיים' (ישעיה נז ט). איש צרידה: יוסי בן יועזר איש צרדה. הוּי מתאבק בעפר מובטח: משנת אבות, א ד: "יוסי בן יועזר אומר: יהי ביתך בית ועד לחכמים, והוּי מתאבק בעפר רגליהם..." | מובטח: כינוי לתלמידי חכמים, על-שום שלומדים את התורה הנקראת 'מבטחה' (עי' משלי, כא כב; ויק"ר, לא ה). אך 'מובטח' ככינוי כללי לתלמידי חכמים אינו ידוע ממקומות אחרים, ואולי כוונתו להתאבק בעפר רגלי תלמיד חכם שמובטח שיהיה מורה הוראות בישראל (השווה: תוספתא, נדה, ה טו) או שמובטח שהוא בן העולם הבא. | 10 ואיש ירושלם: יוסי בן יוחנן איש ירושלים, זוג של יוסי בן יועזר. אל תרבה שיחה, פֶּן בִּשְׂאוֹל תִּטּוּחָח: משנת אבות, א ה: "יוסי בן יוחנן איש ירושלים אומר: ...אל תרבה שיחה עם האשה... מכאן אמרו חכמים: כל זמן שאדם מרבה שיחה עם האשה, גורם רעה לעצמו, ובוטל מדברי תורה, וסופו יורש גיהנם." | בשאול: בגיהנם. תטוחטח: תיפול, תושלך. והוא משורש 'טוח', ומשמעותו ירייה והשלכה, כמו: 'מטחוי' (בראשית כא טז), עי' רש"י שם. שורש זה מצוי גם בערבית (طوح), והוראתו: התַעָה, הִדִּית, הִשְׁלִיךְ, הִפִּיל. ראה: ד' איילון ופ' שנער, מלון ערבי-עברי ללשון העברית החדשה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 218. בערבית, בשונה מעברית, אנו מוצאים גם שורש זה בא בהכפלה (כמו בהיקרות שלפנינו), כתרגומו הערבי ('תפסיר') של רב סעדיה גאון ל'וֹנְשָׁל' (דברים ז כב): "והוּ יטחטח". ניתן אם כך לראות בדברי פייטננו שאיבה מהעברית. תודתי להרב יהודה זייבלד על עזרתו. | 11 חש: לא ידעתי פירושו. מההקשר נראה שמשמעו: אמר, הזהיר. אך לא מצאתי מקבילה לשימוש ב'חש' במשמע כזה. ואולי כוונתו: הזדרז, מיהר לומר. אפשרות אחרת: חש: חשש, נתיירא. כלומר: מפני שבן פרחיה ונתאי הארכלי חששו מהשפעתם הרעה של הרשעים הם הזהירו על ההתרחקות מהם, כהמשך הטור. בן פרחיה: יהושע בן פרחיה. את מאמרו לא הביא הפייטן, והוא במשנת אבות, א ו: "יהושע בן פרחיה אומר: עשה לך רב וקנה לך חבר, והוּי דן את כל האדם לכף זכות". ונתאי הארכלי:

זכרו שמעיה ואבטליון, חכמים הזהירו בדברי שלום
והלל ושמאי, נגד שמא - אבד שמא, ודלא יילף - יתקטיל הלום
נשיא רבן גמליאל ושמעון בנו, שלום שלום
על שלשה דברים העולם קיים, על הדין ועל האמת ועל השלום.

ימן חמשה קנינים אל המיוחד
תורה קנין אחד, וגיא ורום שנים כאחד

- ביאור -

וגם נתאי הארכלי הזהיר. ונתאי: מנוקד כבכתב־היד. השם 'נתאי' ראוי לציון, כי בכתב־היד הקדומים של המשנה הוא 'מתאי' (ראה: שרביט, מסכת אבות לדורותיה, עמ' 69, שינויי נוסחאות לשו' 33). והשם 'נתי', בפתח, מצוי במשנה גם במסכת חלה, ד י. **אל תהי חבר לרשע, ואל תתיאש ותבטח:** משנת אבות, א ו: "נתאי הארכלי אומר: ...אל תתחבר לרשע, ואל תתיאש מן הפורענות". **ותבטח:** כנראה, תבטח בהקב"ה, שיתן לכל אחד כגמולו. | 12 **כיהודה בן טבאי ושמעון בן שטח:** הם קיבלו מהווג הקודם (יהושע בן פרחיה ונתאי הארכלי). ראה: משנת אבות, א ח-ט. וציין הפייטן את שמות ממשיכי שלשלת הקבלה בלא להביא מאמריהם. **טבאי:** מנוקד כבכתב־היד. ואולי הובן השם מלשון 'טבא', טוב, ולכן נוקד כך. | 13 **זכרו:** תזכרו את אזהרות שמעיה ואבטליון: עי' משנת אבות, א י-א. ואולי יש לנקד: 'זכרו', כלומר: שמעיה ואבטליון הזכירו ואמרו את המאמר הבא (הצעת הרב א' אביני). **חכמים הזהירו בדברי שלום:** הזהירו בדברי תורה הנקראת 'שלום' (על־שום משלי: "דַּרְכֵיךָ דַּרְכֵי נֶעֱם, וְכָל נְתִיבְךָ שְׁלוֹם"). וזהו אזהרת אבטליון (ואת דברי שמעיה לא הביא פייטננו). ראה משנת אבות, א יא: "אבטליון אומר: חכמים הזהירו בדבריכם, שמא תחובו חובת גלות ותגלו למקום מים הרעים, וישתו התלמידים הבאים אחריכם וימותו, ונמצא שם שמים מתחלל". כלומר: "חכמים הזהירו בדבריכם, שמא תורו דבר שלא כתלמוד תורה, ותחובו חובת גלות..." (אבות דר' נ, נו"א, פרק יא, מהדורת ש"ז שכטר, ווינא תרמז, עמ' 47). | 14 **והלל ושמאי:** הווג הבא משלשלת הקבלה, עי' משנת אבות, א יב. **נגד שמא אבד שמא, ודלא יילף יתקטיל הלום:** משנת אבות, א יג: "נגד שמא - אבד שמיה... ודלא יילף - קטלא חייב". והוא מאמרו של הלל, ואילו את מאמרו של שמאי (שם, משנה טו) לא הביא פייטננו. **יילף יתקטיל:** הניקוד כבכתב־היד. **הלום:** כאן ועכשיו, מיד. עי' שופטים כ ז; שמ"א י כב (הערת מ' בר־אילן). ואולי 'הלום' הוא לשון מכה (עי' שופטים ה כז), כלומר: מי שלא יוסיף בלימודו 'יתקטיל' במכה, היינו, קודם זמנו. | 15 **נשיא רבן גמליאל ושמעון בנו:** הם ממשיכי שלשלת הקבלה, עי' משנת אבות, א טז-יח. ואין פייטננו מוסר את מאמרו של רבן גמליאל. **שלום שלום:** כנראה מילות מילואים, במשמעות: אלו ששלום להם. | 16 **על שלשה דברים ... ועל השלום:** משנת אבות, א יח: "רבן שמעון בן גמליאל אומר, על שלשה דברים העולם עומד: על הדין, ועל האמת, ועל השלום". | 17-20 **ימן חמשה ... ושמו אחד:** הכל על־פי הברייתא ב'פרק קניין תורה' (אבות, ו י'): "חמשה קנינים קנה הקב"ה בעולמו, ואלו הן: תורה קנין אחד, שמים וארץ קנין אחד, אברהם קנין אחד, ישראל קנין אחד, בית המקדש קנין אחד". וכנראה למנהג הפייטן אמרו ברייתא זו אחרי לימוד הפרק הראשון ממסכת אבות (עי' לעיל במאמר, פרק י), ולכן הוא צירפה כאן. | 17 **ימן:** זימן (עי' יונה ב א ועוד). **אל המיוחד:** הקב"ה. | 18 **וגיא ורום:** ארץ ושמים (גיא' היא 'ארץ' בלשון הפייטנים, בהרחבת המשמע בהשפעת היוונית, ראה: פיוטי רבי פינחס הכהן, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשסד, מבוא,

חלק לילה בפחד, וישראל קנין אחד

כי יי אחד ושמו אחד. 20

- ביאור -

עמ' 180). **שנים כאחד:** שניהם נחשבים כקנין אחד. | 19 **חלק לילה:** אברהם אבינו, על-שום בראשית יד טו: "ויחלק עליהם לילה, הוא ועבדיו". **בפחד:** כנראה, מפחדו וחששו לשלום לוט בן אחיו, שנשבה בידי המלכים שכבשו את סדום וסביבותיה. ואולי 'פחד' הוא לשון מהירות וזריזות, כלומר: אברהם 'חלק לילה' להילחם עם המלכים בזריזות, שלא התעכב, שיצא מיד באמצע הלילה (השווה: בראשית רבה, מב ג, עמ' 417). כי משום שהפחד מביא למהירות וזריזות, שהמפחד ממחר לנוס על נפשו (כמו תהלים מח ו: "המה ראו כן תמהו, נבהלו נחפזו"; ישעיה כד יח: "הנס מקול הפחד"), הועברה התוצאה (מהירות וזריזות) לגורם (פחד). וכבר במקרא מופיע שורש 'פחד' במשמע של מהירות, בהושע ג ה: "אחר ישובו בני ישראל... ופחדו אל יי ואל טובו". ובפירוש אבן עזרא: "ופחדו אל יי, שישובו במהרה בכא הקץ אל ארצם, במרוצה פתע פתאום....". השווה גם תרגום יונתן בן עוזיאל המתרגם את "ופחדו" - "יתנהו", משורש 'נחי' שמשמעותו שיבה (ראה, למשל: תרגום יונתן, ירמיה ג יז, טו יט, ל כא; פירוש ר' יוסף קרא, יחזקאל ז יא). כיצא בזה, 'חרד', הנדרף ל'פחד', משמש לעתים במקרא במשמע של מהירות וזריזות, כמו ש"א כא ב: "ויחרד אחימלך לקראת דוד", שפירושו: מיהר לצאת לקראתו (עי' פירוש רד"ק ומצודות דוד); מל"ב ד יג: "הנה חרדת אלניו את כל החרדה הזאת", היינו: הנה מיהרת עבורנו (עי' פירוש רד"ק ומצודות ציון); הושע יא י: "ויחרדו בנים מים", כלומר: ימהרו לבוא ממקומם (עי' פירוש מצודת ציון). וגם להיפך: שורש 'פחד', הנדרף למהירות וזריזות, הוא גם במשמע: "נחץ ומהירות עם פחד" (ספר השרשים לר' יונה אבן ג'אח, ערך 'חפז', מהדורת ב"ז בכר, ברלין תרנו, עמ' 164). ור' שמואל הנגיד משורר: "זמן רע יציקך כפחזו ונחפזוניו" (דיואן שמואל הנגיד: בן תהלים, סי' ריט טור 1, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשכו, עמ' 330. לשני המקורות האחרונים הפגני ר' משה שפרבר). עוד על הקשר בין הפעלים המציינים פחד לעניין הזריזות, ולהיפך, ראה: ש' מורג, 'עיונים ביחסי משמעות', ארץ ישראל, יד (תשלח), עמ' 145-147 [=הנ"ל, מחקרים בלשון המקרא, ירושלים תשנו, עמ' 172-170]. על-פי המשמע: פחד=זריזות יש כנראה לפרש בתפילת גשם 'אקשטה כסל' לר' אלעזר בירבי קליר: "פחד שיערים משתערים בהרעפם מים" (מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה, מהדורת ד' גולדשמידט וי' פרנקל, ירושלים תשמא, עמ' 413). כלומר: ממהרות רוחות-מטר ('שעירים', ע"ש דברים לב ב) לבוא בסערה ולהרעיף מים, גשמים. וברהיט 'אור בקר יזורר תרדמות' (מהקדושתא 'אורחי ידעך מכל אומות' ליום הכיפורים, עתיד להופיע במהדורת ש' אליצור ומ' רנד לפיוט ר' אלעזר בירבי קליר ליום הכיפורים), אומר הפייטן על פר ושעיר שנשחטו בעבודת קרבנות היום: "לשריפת אש הבעיתם / לכפרה היות לחטאתם". כלומר: מיהר להוציאם לשריפת אש, שהפייטן הסב את שורש 'בעת' הארמי (=פחד) לזריזות, כנראה בתיווך השורש 'בהל' שיש בו גם לשון 'בעת' וגם לשון 'מהירות' (כן הציעה ש' אליצור בביאורה לפיוט). | 20 כי **יו אחד ושמו אחד:** על-פי זכריה יד ט: "ביום ההוא יהיה יי אחד ושמו אחד". אמנם לא ברור מדוע השמיט פייטנו את 'בית המקדש' מפירוטו לחמשת הקניינים (ואין צורך להתייחס לנוסח היחידאי המשמיט את 'בית המקדש קנין אחד' בתחילת הברייתא, שאין השמטתו אלא טעות סופר, שכן בהמשכה של הברייתא גם הוא הביא את עניין קניינו של בית המקדש. ראה: שרביט, מסכת אבות לדורותיה, עמ' 234-235, ובשינוי נוסחאות לשו' 106). ואולי יש לתקן: 'בי' יוי אחד, היינו: 'בית יוי אחד ושמו אחד', ביתו של הקב"ה - בית המקדש (הצעת

יָקָר הַצָּרִי וְהַצָּפָרָן פֶּטוּם הַקְטָרֶת לְגִלּוֹת
וְחִלְבָּנָה, שְׁבָעִים שְׁבָעִים מְשָׁקְלוֹת.
שֶׁם מְזַכְרִין יְצִיאַת מִצְרַיִם בְּלִילוֹת
'יָמֵי חֵייוֹ' הַיָּמִים, 'כָּל יָמֵי חֵייוֹ' הַלֵּילוֹת.

- ביאור -

הרב י"מ פלס). | 24-21 יקר הצרי ... הלילות: כנראה למנהג הפייטן הוסיפו לומר את עניין 'פטום הקטורת' ומשנת 'מזכירין יציאת מצרים בלילות' (משנת ברכות, א ה) בסיום לימוד פרק ראשון ממסכת אבות (עם הקטע הנזכר מבריייתת 'פרק קניין תורה'), ומשום כך גם הוא סיפחם בפיוטו, אך פייט משניהם את התחלתם בלבד. למקורות מנהג זה, ראה לעיל במאמר, פרק י. | 22-21 יקר הצרי והצפרן ... שבעים משקלות: על-פי בבלי, כריתות ו ע"א: "תנו רבנן: פטום הקטורת, הצרי והציפורן והחלבנה והלבונה, משקל שבעים של שבעים מנה". את המשך הברייטא, הממשיכה לפרט את שאר סממני הקטורת ומשקלם, לא הביא פייטננו, שלא בא אלא לרמוז את מנהג אמירת 'פטום הקטורת' אחרי משנת אבות. יקר הצרי והצפרן: את הצרי והציפורן היקרים והנכבדים (בסמיכות תיאור הפוכה), מסממני הקטורת. פטום הקטורת: ואת כל דרך פטום והכנת הקטורת. לגלות: יש לגלות, לחשוף. היינו, לומר וללמוד. ואולי משום שעניין 'פטום הקטורת' נאמר במעמד רבים (בבית הכנסת, אחרי לימוד הפרק הראשון ממסכת אבות), נחשבת אמירתו כגילוי וחשיפה. ואולי 'לגלות' משמעותו: לפרט, למנות. היינו, למנות ולפרט את סממני הקטורת ואת דרך הכנתה. שבעים שבעים משקלות: משקלו של כל אחד מסממנים אלו הוא שבעים מנה. | 23 שם: במקום זה. כלומר, אחרי אמירת עניין 'פטום הקטורת'. | 24-23 מזכירין יציאת ... הלילות: משנת ברכות, א ה: "מזכירין יציאת מצרים בלילות. אמר רבי אלעזר בן עזריה: הרי אני כבן שבעים שנה, ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות עד שדרשה בן זומא, שנאמר (דברים טז ג): 'למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים, כל ימי חיידך', 'ימי חיידך' - הימים, 'כל ימי חיידך' - הלילות". פייטננו אינו מביא את דברי חכמים שבמשנה ("וחכמים אומרים: 'ימי חיידך' - העולם הזה, 'כל ימי חיידך' - להביא לימות המשיח"), ואיני יודע אם זאת משום רגילותו לקצר במובאות (עי' לעיל, ביאור לטור 22-21) או משום שלמנהגו לא נכללה דעת חכמים באמירת המשנה, כדעה יחידאית ונדירה (עי' לעיל במאמר, ליד הערות 175, 197 ובהק).

קיצורים ביבליוגרפיים

מקורות

ארחות חיים = ר' אהרן הכהן מנרבונה, ארחות חיים, א, פרינצי תקי; ב, מהדורת מ' שלזינגר, ברלין תרסב
מחזור ויטרי = מחזור ויטרי: לרבינו שמחה מויטרי, א-ב, מהדורת הרב א' גולדשמידט, ירושלים תשסט
ספר המנהיג = ר' אברהם ב"ר נתן הירחי, ספר המנהיג, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשלח
ספר כלבו = ר' אהרן הכהן מנרבונה, ספר כלבו, איטליה רנ(?) (ספרור העמודים לפי העותק הדיגיטלי שבתוכנת 'אוצר החכמה', שבנדפס אין ספרור עמודים)
ספר מחכים = ספר מחכים לר' נתן ב"ר יהודה, מהדורת י' פריימאן, קראקא תרסט
פירוש התפילות והברכות = פירוש התפילות והברכות לרבינו יהודה ב"ר יקר, א-ב, מהדורת הרב ש' ירושלמי (קריוזר), מהדורה שנייה, ירושלים תשלט

מחקרים

גלינסקי, ארבעה טורים = י"ד גלינסקי, ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14: אספקטים היסטוריים, ספרותיים והלכתיים, ע"ד, רמת-גן תשנח
גרסטר, עיוני תפילה = י' גרסטר, עיוני תפילה: מנהגים ותולדות, אלוני-שבות תשעה
חלמיש, הנהגות קבליות = מ' חלמיש, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים תשסו
פליישר, קריאת שמע של ערבית = ע' פליישר, 'קריאת שמע של ערבית כמנהג ארץ ישראל: בין ההלכה הקדומה למנהג המאוחר', תורה לשמה: מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור ש"י פרידמן, בעריכת ד' גולניקין (ואחרים), ירושלים תשסח, עמ' 268-302
רפלד, ר' יצחק קלויבר = מ' רפלד, 'ר' יצחק קלויבר: הנהגותיו, מורשתו ומסביב להן', בתוך: ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ח, ירושלים תשסז, עמ' קפו-קפח
שפיר, תולדות נוסח צרפת = צ' שפיר, תולדות נוסח צרפת של 'התפילה שלפני התפילה', ע"ד, רמת-גן תשסו
שרביט, מנהג הקריאה של אבות = ש' שרביט, 'מנהג הקריאה של אבות בשבת ותולדות הברייתות שנספחו לה בעקבותיו', בר אילן: ספר השנה של אוניברסיטת בר אילן, יג (תשלז), עמ' 169-187
שרביט, מסכת אבות לדורותיה = ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות ונספחים, ירושלים תשסד
שרביט, משנה מזרחית = ש' שרביט, 'משנה מזרחית מן המאה הי"ב', עלי ספר, יז (תשנג), עמ' 5-17

Contents

7	Simcha Emanuel	Senior Sachs: List of Manuscripts in the Guenzburg Collection (Part I)
41	Rabbi Yaakov Yisroel Stal	The Custom of Reciting Pitum HaKetoret at Arvit and Other Prayers: The Customs of Tsarfat, Provence and Other Places
113	Rabbi Yehuda Leibish Weiss	Shemoyim: An Italian Substitute for the Name E'lohim
133	Moshe Hillel	The Rashash's Meditation Prayer Books - Between Tradition and Innovation
159	Yoseph Avivi	Kol HaTor - Generation after Generation

Review Essays

337	Rabbi Mordechai Menachem Honig	On the Study of Ritual Objects from the Mishnaic and Talmudic Periods and the Middle Ages: A Criticism on Nahagu Yisrael
353	Adiel Breuer	On "'Hachi Garsinan' - Talmud Bavli Variants Site"

Editorial address: mekhilta@mekhilta.com

© All Rights Reserved

Jerusalem 2019

Mekhilta

Journal for Torah and Scholarship

The Editors

Rabbi Joel Binder • Adiel Breuer

Rabbi Yaakov Yisroel Stal • Moshe Dovid Chechik

Editorial Secretary

Menachem Teitelbaum

Volume I • December 2019